

Anticiperend landschapsbeleid

Katern 3 : Landbouw

F.R. Veeneklaas

Anticiperend landschapsbeleid

Katern 3 : Landbouw

Anticiperend landschapsbeleid

Katern 3

Landbouw

Anticiperend landschapsbeleid

Katern 3 Landbouw

F.R. Veeneklaas

Alterra rapport 2091
issn nr 1566-7197

Alterra, Wageningen UR,
2010

Eerder verschenen in deze serie

J.A. Klijn & F.R. Veeneklaas (2007), Anticiperend landschapsbeleid.
Deel 1: Drijvende krachten. Alterra-rapport 1557, Wageningen

F.R. Veeneklaas (2008), Anticiperend landschapsbeleid.
Katern 1: Klimaatverandering en klimaatbeleid. Alterra-rapport 1708, Wageningen

F.R. Veeneklaas & M.H.G. Custers (2009), Anticiperend landschapsbeleid.
Katern 2: Demografie en wonen. Alterra-rapport 1875, Wageningen

Inhoudsopgave

Samenvatting	6
1 Inleiding	9
1.1 De logica achter anticiperend landschapsbeleid	9
1.2 De ongemakkelijke relatie tussen landbouw, natuur en landschap	10
1.3 Landschappelijke impact van de landbouw; tevens leeswijzer	12
2 Het landbouwareaal	15
2.1 Lange termijn trends en verwachtingen	15
2.2 Push factoren (ontwikkelingen in de landbouw)	19
2.3 Pull factoren (ruimteclaims buiten de landbouw)	24
2.4 Push en pull gecombineerd	25
2.5 Anticiperend landschapsbeleid	29
3 Verbrede landbouwbedrijven	31
3.1 Het recente verleden en de toekomst	31
3.2 Landschappelijk impact	41
3.3 Anticiperend landschapsbeleid	47
4 Groot en klein	53
4.1 Groot	53
4.1.1 De melkveehouderij	53
4.1.2 Weidegang	57
4.1.3 'Megastallen'	60
4.1.4 De akkerbouw	64
4.2 Klein	65
4.2.1 Deeltijdboeren	66
4.2.2 Hobbyboeren	67
4.2.3 De toekomst	68
4.3 Anticiperend landschapsbeleid	73
Verwijzingen	76
Verantwoording	78
Illustratieverantwoording	79
Colofon	80

REFERAAT

Veeneklaas, F.R., 2010. Anticiperend landschapsbeleid. Katern 3: Landbouw. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 2091.

Deze studie omvat: (i) een toekomstverkenning van de grondgebonden landbouw in Nederland, (ii) een beschrijving van de impact van mogelijke toekomstige ontwikkelingen op landschapskwaliteiten, en (iii) suggesties voor een anticiperend beleid ter zake. Het behandelt de ontwikkeling van het landbouwareaal, de multifunctionele landbouw, hobby- en deeltijdboeren, en zaken als schaalvergroting en -verkleining.

Trefwoorden: Landschap; Landschapsbeleid; Landschapskwaliteiten; Landbouw; Multifunctionele landbouw; Deeltijdboeren; Toekomstverkenning; Schaalvergroting; Nederland.

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten')

Samenvatting

Dit is het derde katern in de serie Anticiperend landschapsbeleid. Eerder verschenen katernen over Klimaatverandering & klimaatbeleid en over Demografie & wonen. De opzet van de katernen is steeds dezelfde. Allereerst worden mogelijke toekomstige ontwikkelingen verkend. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de drijvende krachten achter die ontwikkelingen zodat, ook als de bepalende factoren onverwacht veranderen, de toekomstverkenning tot op zekere hoogte haar bruikbaarheid behoudt. Vervolgens wordt gekeken naar de landschappelijke impact, in het bijzonder naar de consequenties voor de landschapskwaliteiten die het beleid wenst te beschermen of te ontwikkelen. Ten slotte worden mogelijkheden van een anticiperend beleid onderzocht.

De belangrijkste conclusies van dit katern zijn als volgt samen te vatten.

Enorme verschillen in inschatting van de toekomstige krimp van het landbouwareaal

Terwijl LEI-prognoses uitgaan van een halvering van het historische krimpprocentage van 0,4% per jaar, zo'n 8000 hectare, naar 0,1 à 0,2%, voorzien andere deskundigen een verdubbeling van dat percentage en sommigen zelfs het nagenoeg verdwijnen van de agrarische bulkproductie (zuivel, akkerbouw) uit Nederland binnen enkele decennia. (par. 2.1-2.4)

Landbouwgrond in Nederland niet uitzonderlijk duur

Als men de grondprijs relateert aan de opbrengsten in kilo's of euro's per hectare, kortom de grondproductiviteit, dan blijkt de Nederlandse prijs voor landbouwgrond niet veel uit de pas te lopen met de ons omringende landen. (par. 2.1)

Multifunctionele landbouw over z'n hoogtepunt heen

Zagen we in de jaren '90 en het begin van deze eeuw nog een sterke groei van verbredingsactiviteiten in de landbouw, de laatste jaren loopt het aantal bedrijven dat aan recreatie, stalling van dieren en goederen en agrarisch natuurbeheer doet drastisch terug. Zorglandbouw - nu nog een beperkte sector - blijft wel toenemen; voor energie-opwekking op het landbouwbedrijf is het beeld onduidelijk. (par. 3.1)

Schaalvergroting minder onstuitbaar dan vaak gedacht

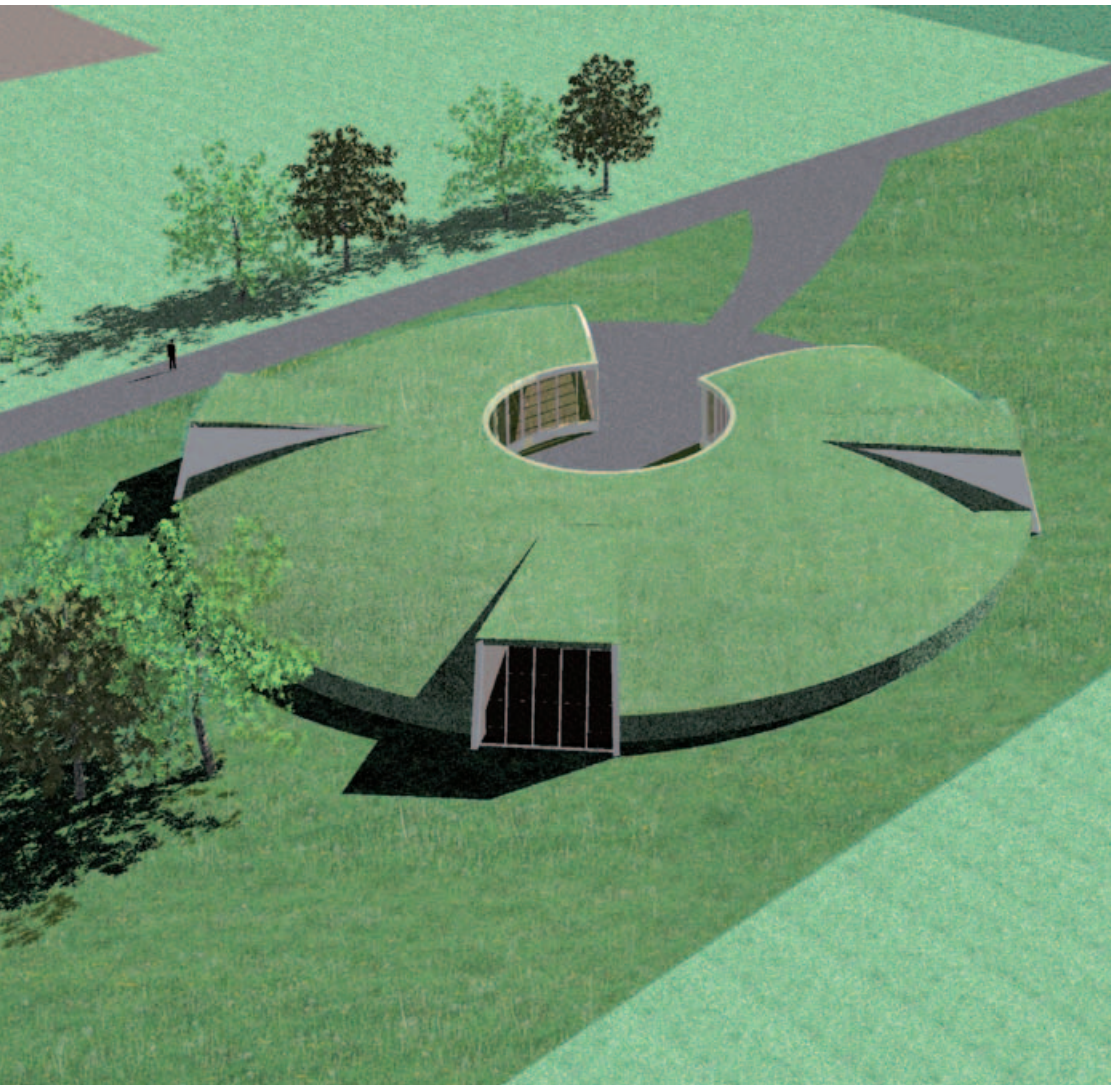
Bij de melkveehouderij stuit verdergaande schaalvergroting op de grenzen van het gezinsbedrijf. De gemiddelde kavelgrootte is de afgelopen jaren gedaald. Zeker onder de lijn Zwolle-Emmen incl. de IJsselmeerpolders, liggen er duidelijk fysieke grenzen aan schaalvergroting in de akkerbouw. (par 4.1)

Bezwaar tegen megastallen lijkt meer te maken hebben met weerzin tegen de bio-industrie dan met ontsiering van het landschap

Transparantie - welke dieren worden gehouden en onder welke omstandigheden - en bijgevolg stalontwerp lijkt belangrijker dan grootte voor de landschappelijke impact van nieuwe stallen. (par. 4.1)

Deeltijdboeren en de hobbyboeren als redders van het kleinschalige agrarische cultuurlandschap

Veel aan het platteland toegedichte landschapskwaliteiten zijn het bijproduct van de kleinschalige landbouw (openheid is hierop een uitzondering). Deze behouden via een agrarische sector die zich moet richten op rationalisatie, schaalvergroting en kostprijsminimalisering, lijkt tamelijk hopeloos. Kansrijker is het in te haken op maatschappelijke tendensen waarbij, met behoud van het boerenbedrijf, een groot deel van het inkomen van buiten het landbouwbedrijf komt. (par. 4.2-4.3)

1 Inleiding

1.1 De logica achter anticiperend landschapsbeleid

Het Nederlandse landschap is een resultante van een eeuwenlange wisselwerking tussen de fysieke wereld en menselijk ingrijpen. Analytisch gezien bevindt landschap zich vrijwel steeds aan het *receiving end* van de ketens van fysieke processen en het menselijk handelen. Daarmee willen we tevens zeggen dat landschapsvorming afhankelijk en tevens een expressie is van een reeks autonome (fysieke én antropogene) krachten en van beleids-gestuurde ontwikkelingen in andere sectoren. Het landschap ondergaat daarmee een veelheid aan invloeden, waarvan sommige leiden tot verlies aan tot kwaliteiten en vervlakking. De direct op behoud en herstel van landschapskwaliteiten gerichte interventies van de overheid zijn, gehouden tegen de intenties, beperkt in omvang en effectiviteit. Opvolgende Natuurbalansen van het voormalige Milieu- en Natuurplanbureau, nu het Planbureau voor de Leefomgeving, geven daarvan steeds verslag.

De overheid houdt zich niet afzijdig. Met LNV als penvoerend en primair verantwoordelijk ministerie, zijn beleidsdoelstellingen met betrekking tot landschap geformuleerd. Het gaat hierbij om behoud en ontwikkeling van kernkwaliteiten (in de Nationale Landschappen) en basiskwaliteiten (overall). Landschapskwaliteit wordt daarbij afgemeten aan

- de functionele inrichting van het landschap: de 'bruikbaarheid';
- behoud en ontwikkeling van identiteit, verscheidenheid en beleving van het landschap.

Dit is nader gespecificeerd in een viertal 'kernkwaliteiten':

- Natuurlijke kwaliteit: bodem, water, reliëf, aardkunde, flora en fauna.
- Culturele kwaliteit: cultuurhistorie, culturele vernieuwing en architectonische vormgeving.
- Gebruikskwaliteit: (recreatieve) toegankelijkheid, bereikbaarheid, meervoudig ruimtegebruik.
- Belevingskwaliteit: ruimtelijke afwisseling, informatiewaarde, contrast met de stad, groen karakter, rust, ruimte, stilte en donkerte.

'Kwaliteiten' zoals hier aangeduid kunnen worden gelezen als beleidsmatige operationaliserings van het oudere en brede begrip 'landschapswaarden'.

Bij landschap gaat het, zoals gesteld, in de regel om onbedoelde gevolgen van autonome ontwikkelingen en beleid op andere terreinen. Dit is eigenlijk al te illustreren door het feit

dat de landschapswaarden die we nu zo koesteren, in het verleden in vrijwel alle gevallen zijn ontstaan als onbedoelde neveneffecten¹. Toeval, kortzichtigheid, hobbyïsme, onwetendheid, politieke opportuniteit en meer van dit soort moeilijk te voorspellen - laat staan te regisseren - factoren, hebben vaak een beslissende invloed gehad op het uiteindelijke resultaat. De Oostvaardersplassen zijn hier het klassieke voorbeeld in positieve zin; maar er zijn ook landschapseffecten van goedbedoeld milieubeleid met een negatieve uitwerking, zoals de vele geluidswallen en -schermen.

De afhankelijkheid van andere ontwikkelingen - of zij nu autonoom zijn dan wel beleidsmatig zijn geïnduceerd - maakt dat het landschapsbeleid gediend is met inzicht in de drijvende krachten als zodanig, hun toekomstige ontwikkeling, de ruimtelijke gevolgen daarvan en tenslotte hun impact op het landschap. Een dergelijk inzicht kan zowel de mogelijkheid bieden onvermoede kansen te benutten, als vroegtijdig bij te sturen om voor landschapswaarden kwalijke gevolgen te keren of te verzachten. Wij noemen dit anticiperend landschapsbeleid. Dit in tegenstelling tot landschapsbeleid in enge zin dat is gericht op directe interventies in het landschap, bijv. door subsidiëring van streekeigen beplanting.

In het eerste deel van deze serie, *Drijvende krachten*, is in zijn algemeenheid ingegaan op de krachten achter landschapsvorming in verleden en heden, met een globale doorkijk naar de toekomst. Om meer concrete aangrijpingspunten voor een anticiperend landschapsbeleid te vinden, zal echter explicieter in moeten worden gegaan op specifieke toekomstige ontwikkelingen, hun ruimtelijke gevolgen en de mogelijke landschappelijke impact. Daarom werd in dat basisdeel al een serie van thematische katernen aangekondigd, waarvan dit het derde is. Eerder is het katern Klimaatverandering en klimaatbeleid verschenen en een katern Demografie en wonen. Onderwerp van dit katern is de landbouw in Nederland, in het bijzonder de grondgebonden landbouw.

1.2 De ongemakkelijke relatie tussen landbouw, natuur en landschap

Natuur is een continue strijd van organismen om voedingsstoffen, zonlicht en water. Doordat organismen daartoe verschillende strategieën hebben ontwikkeld, en doordat omstandigheden zowel plaatselijk als in de tijd steeds variëren, ontstaat een rijkdom aan soorten: biodiversiteit.

Landbouw is het doelbewust en systematisch bevorderen van één plantensoort of één diersoort. De agrariër doet dit door de omstandigheden zoveel mogelijk te homogeniseren en concurrerende soorten te elimineren. Daarmee staat landbouw haaks op biodiversiteit.

¹ Een van de weinige uitzonderingen zijn landgoederen. Daar is opzettelijk door ontwerp, inrichting en beheer gestreefd naar landschapsschoon.

teit. Anders gezegd, wat goed is voor de landbouw, is slecht voor de soortenrijkdom, en andersom.

Deze constatering, die direct voortvloeit uit de definitie van landbouw, betekent een probleem voor het combineren van landbouw en natuurwaarden. Verbrede landbouw met natuurontwikkeling als neven doelstelling of natuurvriendelijke landbouw zijn op z'n zachts gezegd geen voor de hand liggende combinaties.

Dat landbouw de natuur en natuurlijke processen nodig heeft, is zo evident dat hier nauwelijks een woord aan vuil hoeft te worden gemaakt. Dat geldt voor de genetische bronnen waar de landbouw gebruik van maakt, voor het zelfherstellend vermogen van de bodem en voor de veelheid van chemische en biologische omzettingsprocessen die landbouw mogelijk maken. Landbouw kan niet zonder natuur. Net als mensen trouwens. Maar landbouw heeft, naar zijn aard ('van nature' is men geneigd te zeggen), weinig op met één aspect van de natuur: de onvoorstelbaar grote soortenrijkdom op aarde. En nu juist dit aspect wordt door mensen sterk gewaardeerd. Op zich hoeft dit geen probleem te zijn, ware het niet dat landbouw, juist in een land als Nederland, direct concurreert met natuur om de ruimte. Vandaar die zoektocht naar wat op het eerste gezicht de kwadratuur van een cirkel lijkt, landbouw en natuur op dezelfde plek.

Wat heeft dit nu te maken met landschapswaarden en landschapsbeleid? Landschap is niet hetzelfde als natuur, of preciezer gezegd, landschapswaarden zijn niet gelijk aan natuurwaarden. Dat klopt, maar er is wel een verband.

Het probleem zit hem in de bevinding, die keer op keer in belevingsonderzoek is aangetoond, dat mensen landschappen met natuurlijke vormen en elementen hogelijk waarderen. Biofilie wordt dat wel genoemd, en dit zou evolutionair verklaarbaar zijn. Bovendien houdt men van afwisseling. Ten minste zolang het niet ontaardt in ervaren chaos; dan spreekt men van verrommeling. Biodiversiteit verhoogt dus de waardering van landschappen. En dit pleit niet in het voordeel van de landbouw.

Anderzijds zijn er wel verschillen tussen landschapswaarden en natuurwaarden die kansen biedt om de landbouw een bijdrage te laten leveren aan een als prettig ervaren landschap. Dit heeft te maken met het feit dat in Nederland vrijwel uitsluitend cultuurlandschap aanwezig is. Dit heeft de opvattingen van Nederlanders zodanig gevormd dat 'natuur' bijna gelijk wordt aan 'groen', dat wil zeggen alles wat onbebouwd is en geen duidelijk productie doel heeft. Dit leidt tot opmerkelijke paradoxen. Zo worden onze heidevelden door de meeste mensen als natuur ervaren, terwijl het om een - weliswaar voorbijge - vorm van agrarische exploitatie gaat. Ook zullen velen in de uiterwaarden veel natuur menen aan te treffen, maar ook hier gaat het om een van de meest vergraven en gemanipuleerde landschappen van Nederland.

Maar terug naar landbouw en landschapswaarden. Neem als voorbeeld openheid. Een officieel verklaarde landschapskwaliteit. Openheid kan uitstekend worden verzorgd door weidelandschappen met de rustiek grazende koeien als *finishing touch*. Natuurgebieden, daarentegen, hebben juist de neiging te verdichten door opgroeiende vegetatie. Hier gaan landbouw en het behoud van landschapskwaliteiten dus zeer goed samen.

Wat valt hieruit nu te concluderen over de relatie tussen landbouw en landschapskwaliteiten?

Dat op het aspect van biodiversiteit het agrarische bedrijf per definitie slecht zal scoren maar dat op andere punten, die ook voor de waardering van landschappen van belang zijn, die tegenstelling veel minder geldt of zelfs een bondgenootschap landbouw-landschap voor de hand ligt. Het beeld is dus gedifferentieerd. Het zal afhangen van de landschapskwaliteiten die men wil benadrukken (en dat kan per regio verschillen), de productierichting van de landbouw (akkerbouw, veehouderij, tuinbouw, en die dan nog in hun diverse varianten), de wijze van bedrijfsvoering (biologisch, groot- of kleinschalig, mechanisatiegraad), de mate waarin agrarische activiteiten worden gecombineerd met andere activiteiten (verbrede landbouw) tot zelfs de vormgeving van bedrijfsgebouwen of de verkaveling van gronden toe. Naast visueel-esthetische aspecten (ziet het er leuk uit?) hebben we bovendien bij de beleving van vooral agrarische landschappen ook nog te maken met de ontstaansgeschiedenis die het oordeel kleurt en de beleving beïnvloedt. Over dit alles gaat dit katern.

1.3 Landschappelijke impact van de landbouw; tevens leeswijzer

De eerste vraag die men zich moet stellen is: hoeveel (grondgebonden) landbouw zullen we in de toekomst nog hebben? Nederland is van oudsher naast een handels- en een zeevarende natie, ook een agrarische natie. Maar de laatste decennia is met enige regelmaat het einde aangezegd van de op de wereldmarkt gerichte, grondgebonden landbouw in Nederland. Soms betreft het de sector als geheel, soms gaat het om grote delen ervan, bijv. de akkerbouw. Veelgehoorde argumenten hierbij zijn de te hoge grondprijzen (door de felle concurrentie met andere gebruiksvormen), de dure arbeid en het te laagwaardig niveau van bulkproductie (melk, graan, aardappelen, suikerbieten) voor een 'kennis-economie'. Zou dit zo zijn dan is een inschatting van de landschappelijke impact van toekomstige ontwikkelingen in deze productielandbouw minder relevant. De zaak loopt vanzelf wel ten einde; alleen een vorm van stervensbegeleiding is op z'n plaats. Kijkend naar de feitelijke ontwikkeling, zijn de signalen echter tegenstrijdig. De productielandbouw lijkt taaier dan gedacht. In hoofdstuk 2 wordt hierop ingegaan.

Een andere veelgehoorde redenering is een te verwachten *transformatie* van de grondgebonden productielandbouw naar een multifunctionele vorm van landbouw, waarbij agrarische productie niet langer op export en bulk is gericht maar op regionale voorziening en er tevens allerlei andere activiteiten op het bedrijf worden ontplooid. Ook hier tegenstrijdige signalen in de empirie: hooggestemde verwachtingen en tegenvallende statistieken. In hoofdstuk 3 komen zij aan de orde.

Voor de landschappelijke impact van de landbouw is de wijze van bedrijfsvoering en de schaalgrootte van groot belang. Het gaat hier dan om de door iedereen veronderstelde voortgaande schaalvergroting in de (niet verbrede) landbouw, met zg. megastallen en het verdwijnen van kleine landschapselementen, maar ook om de andere kant van het spectrum: de hobby- of deeltijdboer. In hoofdstuk 4 Groot & Klein wordt hier aandacht aan besteed

De hoofdstukken zijn afzonderlijk leesbaar. Zij eindigen steeds met een paragraaf waarin de kansen voor een anticiperend beleid worden aangegeven, voor zover die niet vanzelfsprekend uit de toekomstverkenning voortvloeien.

2 Het landbouwareaal

2.1 Lange termijn trends en verwachtingen

Het einde van de bulkproductie in Nederland

Al sinds de jaren tachtig wordt door sommigen voorspeld dat grote delen van de agrarische grond in ons land vrij zouden kunnen komen vanwege doorgaande stijgende grondproductiviteit en concurrentie met landen die over veel goedkopere grond en arbeid beschikken dan Nederland. Een typisch voorbeeld van dit denken is te vinden in het WRR-rapport van Rudy Rabbinge e.a. getiteld *Grond voor Keuzen* (1992). Ook Wim de Haas e.a. van het toenmalige Staring Centrum DLO schetsten midden jaren '90 in *Agribusiness 2030* een toekomstbeeld waarin de Nederlandse landbouw zich heeft afgekeerd van bulkproductie en zich toelegt op kennisintensieve teelten, zoals uitgangsmaterialen. Om die toch nog in de praktijk te kunnen testen, zou slechts een kwart van het landbouwareaal nodig zijn (de Haas, 1996). Eerlijkheidshalve moet hierbij wel worden aangetekend dat het in beide studies niet gaat om voorspellingen in de gebruikelijke zin. Bij de *Grond voor keuzen* studie zijn de technisch haalbare grenzen verkend bij een gegeven verwachte afzet van agrarische productie. In de *Agribusiness 2030* werd een beeld geschetst van een goed voorstelbaar toekomstbeeld zonder dat men zich over de waarschijnlijkheid uitlaat. Zij zijn echter wel interessant omdat beide studies gebaseerd zijn op redelijkerwijs te verwachten technische ontwikkelingen en de specifieke Nederlandse omstandigheden in een bredere, internationale context.

In meer voorspellende zin hebben Vereijken en Agricola in 2003 een beeld geschetst van een snel uit Nederland verdwijnende grondgebonden landbouw (Vereijken, 2003; Agricola & Vereijken, 2004). Voornaamste argumenten lagen in dalende productprijzen, hoge en alsmat stijgende grondprijzen, hoge arbeidskosten in vergelijking met onze concurrenten, en een gering enthousiasme voor bedrijfsopvolging bij zonen en dochters van boeren. Dalende reële productprijzen is inderdaad een langjarige trend (met af en toe een scherpe stijging bij incidentele schaarste en door speculatie), maar dat is voortgaande productiviteitsstijging ook (per hectare, per dier en per eenheid arbeid). Het argument van de hoge arbeidskosten is op z'n minst onzorgvuldig geformuleerd. Het gaat er niet om of arbeid duur is maar of de arbeidskosten *per eenheid product* hoog zijn. Dus de arbeidskosten gedeeld door de arbeidsproductiviteit. In Nederland zijn beide componenten relatief hoog ten opzichte van bijvoorbeeld Oost- en Midden- Europa. Bovendien is er de mogelijkheid van arbeidsmigratie, hetgeen de Nederlands tuinder allang heeft begrepen. De Nederlandse landbouw, de tuinbouw daargelaten, is bovendien eerder kapitaalintensief dan arbeidsintensief, dus het argument van de

arbeidskosten (als het al klopt) doet weinig ter zake. Wel is grond relatief hooggeprijsd. Maar afgezet tegen de grondproductiviteit is de prijs van landbouwgrond aanzienlijk minder uitzonderlijk vergeleken met ons omringende landen, zie hieronder.

Nog geen grondoverschotten en dalende grondprijzen zichtbaar

Zouden bovenstaande analyses uit de jaren '90 en het begin van deze eeuw correct zijn, dan zou men verwachten dat inmiddels de eerste signalen daarvan te zien zouden zijn in overschotten van landbouwgrond en dalende prijzen. Toch zien we dat anno 2010 nog niet. Geen gebieden met overschotten aan landbouwgrond en evenmin zijn de grondprijzen gedaald². Integendeel, na een kortstondige daling in de periode 2002-2005 is de gemiddelde prijs weer gestegen tot ruim € 40.000 voor een hectare landbouwgrond. De prijs is daarmee weer op hetzelfde niveau - in reële termen, dus gecorrigeerd voor de inflatie - als tijdens de twee voorgaande pieken: eind jaren '70 van de vorige eeuw en de eerste jaren van deze eeuw (DLG, *Grondprijzemonitor 2008*; LEI, *LEB 2009*, figuur 7.4).

Is Nederlandse landbouwgrond duur?

Internationaal gezien lijkt Nederlandse landbouwgrond duur. Maar de Nederlandse landbouwgrond wordt ook zeer intensief geëxploiteerd, met betrekkelijk weinig akkerbouw of extensieve veehouderij en veel tuinbouw³. Per saldo, als men de grondprijs relateert aan de opbrengst, valt Nederland qua grondprijs niet eens zoveel uit de toon met omringende landen. In sommige gevallen is agrarische grond in Nederland zelfs 'goedkoper' dan in bijv. België of Denemarken (zie de verhoudingsgetallen < 100 in de twee laatste regels van tabel 2.1). Het bevestigt de oude wijsheid dat het niet de grondprijs is die de prijs van landbouwproducten bepaalt, maar de waarde van de productie de prijs van grond⁴. Anders gezegd, in Nederland is de agrarische grondprijs zo hoog omdat de er hoogrenderende gewassen worden geteeld (denk aan bollen, pootaardappelen) en de grondproductiviteit door intensivering (denk aan de intensieve melkveehouderij en de aardappelteelt) zo hoog is. Met andere woorden, de aanpassing aan de specifieke Nederlandse omstandigheid van kostbare grond door veel stedelijke claims en hoge ontginnings- en waterbeheerkosten, heeft zich in het verleden al voltrokken.

² Wel moet hierbij worden aangetekend dat de prijs van landbouwgrond niet alleen bepaald wordt door de vraag en aanbod verhoudingen in de landbouw. Ook de zg. optiewaarde (de kans op bestemmingsverandering) speelt een belangrijke, en in sommige gebieden zelfs een doorslaggevende, rol (Luijt *et al.*, 2003). Het bestaan van deze optiewaarde maakt het overigens des te opmerkelijker dat de grondprijs, gecorrigeerd voor de productiviteit, zo weinig uit de toon valt met de ons omringende landen (tabel 2.1).

³ Dit intensieve gebruik heeft ook te maken met de voor Nederland traditie van inpoldering, ontginning en landinrichting ten behoeve van de landbouw. Het Westland is daarvan een goed voorbeeld: intensivering van de productie door gebrek aan grond voor uitbreiding. Rond stedelijke centra als het Ruhrgebied of Parijs komt dat veel minder voor.

⁴ David Ricardo (1772-1823): "*Corn is not high because a rent is paid, but a rent is paid because corn is high.*"

Tabel 2.1 Grondprijzen en opbrengsten in Nederland vergeleken met naburige landen (NL =100)

	NL	België	Dene- marken	Duits- land	Frank- rijk	Verenigd Koninkrijk
Grondprijs (NL = €35.000/ha)	100	78	74	25		38
Opbrengst akkerbouw (in €)	100	63	53	41	36	37
Melkproductie per ha a) (in kg)	100	73		52	44	58
Opbrengst/grondprijs akkerbouw	100	124	72	164		97
Opbrengst/grondprijs melkveehouderij	100	94		208		153

a) gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven, 2005

Bron: Eigen bewerking op basis van Eurostat; *Landbouwatlas van Nederland*, 2009, blz 119; LEI, *LEB 2010*, Tabel 8.7

Krimp landbouwareaal verloopt traag

Het landbouwareaal loopt gestaag terug, in de laatste 50 jaar met zo'n 8000 hectare per jaar (= circa 0,4%/jaar). Er leek na de eeuwwisseling een versnelling van de terugloop op te gaan treden. Van een krimppercentage van circa een kwart procent per jaar (5000 ha) in de jaren '90 liep het op tot circa een half procent per jaar tussen 2000 en 2005. De meest recente cijfers over 2005-2009 laten echter weer een terugval zien naar een gemiddelde krimp van 5000 ha/jaar (CBS Statline, dd 11 nov. 2009). In het verstedelijkte westen van ons land is deze krimp van het landbouwareaal overigens sterker.

De Nederlandse grondgebonden landbouw is dus taaier dan gedacht. Of dit garanties biedt voor de toekomst, moet echter nog maar worden afgewacht. Genoemde persistentie heeft immers alles te maken met enerzijds de 'landhonger' van de steeds maar uitbreidende landbouwbedrijven en anderzijds de bescherming die de landbouw in de ruimtelijke ordening geniet via het vasthouden van de bestemmingstitel. Het adagium is immers: Landbouwgrond blijft landbouwgrond, tenzij... . Alleen bij doorslaggevend maatschappelijk belang - infrastructuur, geplande woningbouw, ontwikkeling van natuur-, recreatie- of bedrijventerreinen - wordt toegestaan dat grond, bloksgewijs, aan de landbouw wordt onttrokken. Naast bescherming van het landbouwareaal heeft deze specifiek Nederlandse RO-opvatting landschappelijk gezien geleid tot het scherpe contrast tussen de stad en het platteland in Nederland.

De nabijheid van het platteland en tegelijkertijd de planologisch scherpe scheiding stad-platteland in Nederland is bijna uniek in de wereld. Een gevolg van deze bijzondere situatie is dat voor stadsuitbreiding altijd vlakbij landbouwgrond is te vinden. In andere landen, men hoeft maar naar België of Frankrijk te kijken, zijn er rondom steden uitdijende sub-urbane gebieden met vanuit het centrum gezien steeds lagere bebouwingsdichtheden. Het ontbreken van monofunctionele landbouwgrond aan de zoom van steden betekent dat uitbreiding daar veel meer weerstand ontmoet, waardoor eerder gezocht wordt naar verdichting in het centrum zelf. Of tot het stichten van satellietsteden. In Nederland gaat dat anders: hier wordt onbebouwde landbouwgrond broksgewijs onttrokken voor nieuwbouwwijken en bedrijventerreinen. (Veeneklaas & Berkhout, 2008)

De eerdergenoemde permanente 'landhonger' van Nederlandse landbouwbedrijven laat zich verklaren uit de groeiende consumptieve vraag binnen Europa (en ook wel daarbuiten) en het feit dat de Nederlandse land- en tuinbouw door hoge arbeids-, grond- en dierproductiviteit zich, ondanks de verhoudingsgewijs hoge loonkosten en grondprijzen, in de Europese concurrentieslag ook voor bulkproducten, zoals zuivel, aardappelen, suiker en uien, heeft kunnen handhaven. Dat Europa voor bulkproducten zich op de wereldmarkt heeft weten te handhaven, heeft weer alles te maken met de bescherming van de landbouw door eerst de EEG en later de EU. Het is dus deze samenloop van omstandigheden en bewust beleid - bescherming vanuit de ruimtelijke ordening (en via de EU) en concurrerende bulkproductie - dat het landbouwareaal in Nederland de laatste 50 jaar slechts is teruggelopen van 2,3 miljoen hectare naar 1,9 miljoen.

Tot zover het verleden. Maar leert ons dit iets over de toekomst? Misschien alleen het volgende: mocht een van deze pijlers onder de grondgebonden landbouw wegvallen (of beide, wellicht zelfs met een oorzakelijk verband) dan kan het snel gaan. Het heeft dus zin de toekomst van deze twee peilers nader te beschouwen.

Bescherming van de grondgebonden landbouw vanuit ruimtelijke ordening

Belangrijkste overweging hierbij is dat grond die mag worden bebouwd over Nederland gemiddeld zo'n factor 5 duurder is dan grond met een landbouwbestemming⁵ (zie bijv. Cotteleer e.a., 2007, tabel 2.1). In economische termen geformuleerd: de contante waarde van het productievermogen van grond met bijv. een woonbestemming is - bij de huidige

⁵ Achter dit landelijk gemiddelde gaan echter grote regionale verschillen schuil: in de Randstad kan deze factor snel oplopen tot boven de 10, in de Veenkoloniën ligt hij op amper 2. Zie bijv. Luijt (2002), *De grondmarkt in segmenten 1998-2000*, LEI rapport 4.02.01, Den Haag, Kaart 3.15 en Luijt, Kuhlman en Pilkes (2003), *Agrarische grondprijzen onder stedelijke druk. Stedelijke optiewaarde en agrarische gebruikswaarde afhankelijk van ligging*. Reeks Planbureau - werk in uitvoering Werkdocument 2003/15, LEI, Den Haag, Kaart 6.2.

Een voorbeeld: In de nieuwbouwwijk Leidsche Rijn bij Utrecht worden bouwkavels aangeboden voor een prijs van zo'n €50 per m² (voor kavels van circa 450 m²). De prijs van landbouwgrond in de provincie Utrecht bedraagt 4 à 5 euro/m². Toegegeven, het gaat bij Leidsche Rijn om bouwrijpe grond met alle stedelijke infrastructurele voorzieningen en in de prijs is ook een stuk ontwikkelingswinst inbegrepen, maar deze verhouding zegt wel iets over de vrije markt prijs van grond voor woningbouw.

schaarsteverhoudingen - blijkbaar vijf maal hoger dan dezelfde grond met een landbouwbestemming. Zou men in Nederland de landbouw als bestemmingstitel schrappen, dan veranderen uiteraard de schaarsteverhoudingen drastisch, maar verwacht mag worden dat in grote delen van Nederland de grondgebonden landbouw met scherp stijgende grondprijzen te maken zal krijgen. Verkoop en bedrijfsbeëindiging wordt dan wel erg aantrekkelijk. Voor de boer zelf, bij eigen grondbezit, of voor de verpachter, na beëindiging van het pachtcontract. Areaaluitbreiding van bestaande bedrijven wordt tegelijkertijd aanzienlijk kostbaarder, en verhuizen, bijv. naar het buitenland, aanlokkelijker.

Concurrerende bulkproductie

Op het gebied van sommige grondgebonden bulkproducten - melk, hakvruchten (aardappelen, bieten) maar ook sommige groenten (ui, kool, etc.) - heeft Nederland zich na de oorlog een sterke positie verworven op basis van concurrentie op kostprijs. De redenen zijn uit en te na al elders geboekstaafd: naast de fysieke omstandigheden (klimaat, bodem, waterbeheer) en de logistiek gunstige ligging, is het fameuze agrarische OVO-drieluik (Onderzoek, Voorlichting, Onderwijs) daar zeker debet aan geweest. Extern heeft de marktondersteuning en -bescherming van de landbouw vanuit de Europese Unie voor Nederland heel goed uitgepakt. De vraag is voor hoe lang nog? Laten we de drie belangrijkste ondersteunde grondgebonden takken nalopen.

2.2 Push factoren (ontwikkelingen in de landbouw)

Melk

Sinds enige jaren wordt de melkprijs niet meer ondersteund door een interventie bodemprijs. De zuivelsector is echter nog wel beschermd door een melkquotum (per land) en wordt ondersteund door bedrijfstoelagen (op basis van de melkproductie in 2002). In 2015 of daaromtrent wordt het melkquotum afgeschaft. Wat er met de bedrijfstoelagen gaat gebeuren, wordt binnenkort duidelijk. Verwacht wordt dat zij in enige vorm gehandhaafd blijven, maar verbonden worden aan het leveren van bepaalde zg. 'plattelandsdiensten' (natuur, landschap, waterbeheer, regionale ontwikkeling, recreatie, e.d.).

De algemene verwachting is dat Nederland in deze min of meer geliberaliseerde zuivelwereld zich in Europa relatief goed staande kan houden. Goede logistiek, hoge productiviteiten van de productiefactoren, een krachtig innovatievermogen en *branding* (Nederland Kaasland) worden in dit verband genoemd. Of dit ten opzichte van landen buiten de EU ook geldt, is twijfelachtiger. Sommige van de afgeleide melkproducten - boter, magere melkpoeder - zijn redelijk goed houdbaar en goed vervoerbaar. Bij de huidige nog lage trans-

portkosten ontmoet de Europese zuivelsector concurrenten die tegen aanmerkelijk lagere kostprijs kunnen produceren, onder meer door schaalvoordelen.

Melkveehouderij heeft de laatste decennia met een zeer sterke schaalvergroting te maken en daardoor een sterke afname van het aantal bedrijven. De concurrentie tussen bedrijven via kostprijsreductie zal de komende jaren waarschijnlijk nog verder toenemen bij afname van Brusselse steun. Gevolg is dat ook op gebiedsniveau meer concurrentie zal ontstaan. In handicapgebieden, zoals kleinschalige landschappen of veenweidegebieden, is schaalvergroting moeilijker te realiseren dan in de zeekeleipolders of jonge droogmakerijen. Het lijkt waarschijnlijk dat het grootste deel van de bulkmelkproductie naar deze laatste gebieden zal trekken en daar de akkerbouw zal verdringen. Op langere termijn is ook een verschuiving denkbaar naar gebieden buiten Nederland waar goedkoper geproduceerd kan worden. Nederlandse boeren zullen zich wellicht meer op nichemarkten moeten gaan richten, zoals eigen kaas, biologische melk e.d.

Fabriksaardappelen

Bij fabriksaardappelen gaat het niet om zo'n groot areaal maar wel sterk geconcentreerd in bepaalde gebieden: de Veenkoloniën in Groningen en Drenthe en nog wat in noordoost Overijssel. De ondersteuning vanuit de EU is ook hier vervangen van productietoelagen naar bedrijfstoelagen. Nederland heeft een sterke positie in de verwerking (Avebe) maar dat hoeft niet te betekenen dat de grondstof ook binnen onze landsgrenzen wordt geproduceerd. Wanneer deze zich verplaatst naar het buitenland waar grond goedkoper is, lijkt er geen reden te zijn om niet ook de verwerkende industrie te verplaatsen. Zo kan dit gewas geheel uit Nederland verdwijnen, zoals eerder gebeurd is met vlas en rogge. De voornaamste reden dat in Nederland nog zetmeelaardappelen wordt verbouwd, lijkt te zijn dat er weinig alternatieve toepassingsmogelijkheden - agrarische of niet-agrarische - zijn voor de grond in het veenkoloniale gebied. Alleen als men er in slaagt tot een *upgrading* van het product te komen, dat wil zeggen de productie van derivaten met een veel hogere toegevoegde waarde, dan lijkt deze akkerbouw ook op termijn nog levensvatbaar in Nederland. Daartoe zal wel toegestaan moeten worden dat genetisch gemodificeerde aardappelenrassen hier worden verbouwd. En juist daar zal in het krapbemetende landbouwareaal in Nederland veel weerstand tegen zijn. Maatschappelijk, maar ook uit de hoek van de biologische landbouw die contaminatie vreest.

Suikerbiet

Een derde voor Nederland belangrijk en door de EU ondersteund gewas is suikerbiet. Het vormt door zijn vaste contractprijs en via de bedrijfstoelagen een belangrijke pijler onder de veelvoorkomende akkerbouwrotatie Aardappel-Suiker-Graan.

Tabel 2.2 Opbrengsten verschillende akkerbouwgewassen, gemiddelde 2006-2008

gewas	Fysieke opbrengst in ton/ha/jaar	Opbrengst in 1000 /ha/jaar a)	Aandeel in areaal c)
Tarwe	8,2	0,97	34%
Gerst	5,8	0,67	12%
Pootaardappelen	34,6	6,67	15%
Consumptie aardappelen	48,2	3,97	8%
Zetmeelaardappelen	51,9	0,90	10%
Suikerbieten	70,5	2,11	16%
Zaaiuien	51,2	3,55	5%
gemiddeld akkerbouw gewogen naar areaal c) (2008)		1,34	100%
Vollegroendegroente	-	3,49 b)	

a) Saldo exclusief toeslagen minus loonwerkkosten

b) Opbrengsten minus betaalde kosten en afschrijvingen, excl rente en toegerekende kosten

c) alleen genoemde gewassen

Bron: LEI, Bedrijveninformatienet (BINnet); www3.lei.wur.nl

Graan is - op de schaal waar dit in Nederland kan worden geproduceerd - een weinig rendabel gewas, de consumptie-aardappel (een niet-marktordeningproduct) kent grote fluctuaties in prijzen en opbrengsten, hetgeen betekent dat de suikerbiet tot voor kort de vaste spil was waaromheen de Nederlandse akkerbouw draaide. De steun aan suiker staat echter sterk ter discussie. In de onderhandelingen in de wereldhandelsorganisatie WTO komt de protectie onder steeds meer kritiek te staan, met name door de suikerriet-producerende landen. De EU heeft onlangs aan deze druk toegegeven. Na de liberalisering die in 2006 is ingezet, wordt verwacht dat de prijs fors zal dalen tot onder de helft van het niveau van 2006 (Silvis e.a., LEI, 2009, Figuur 4.3).

In tegenstelling tot de melkveehouderij speelt schaalvergroting veel minder in de akkerbouw. Opvallend is verder dat binnen de akkerbouw er ook een tendens is naar parttime boeren, veel kleine bedrijven met een baan ernaast. Ter illustratie: in 2008 was ruim driekwart van de melkveebedrijven groter dan 70 Nge⁶, bij de akkerbouwbedrijven is dat aandeel nog geen kwart. We komen hier in hoofdstuk 4 op terug.

⁶ Nederlandse grootte eenheid, een maat voor het inkomen uit de primaire agrarische sector.

Behalve wellicht voor zuivel, vrij sombere vooruitzichten dus voor de grondgebonden bulkproductie in Nederland. Enig tegengeluid is hier toch ook wel op z'n plaats. Ook al valt de EU-bescherming goeddeels weg, onveranderlijk blijven de hierboven gememoreerde omstandigheden in Nederland van kracht: de gunstige fysieke productieomstandigheden (klimaat, bodem, waterbeheer), de uitgelezen geografische ligging met miljoenen afnemers nabij, de goedontwikkelde infrastructuur voor distributie en verwerkingen, en de kennisinfrastructuur.

Het is het vertrouwen hierin dat een instituut als het LEI, maar ook het ministerie van LNV, geen trendbreuk doet verwachten met het maar zeer geleidelijk krimpen van het landbouwareaal.

Onderzoekers van het LEI gaven in juni 2008 de verwachting voor een verlies aan landbouwgrond in Nederland tussen de 60.000 en 100.000 hectare in de komende 30 jaar (Rijk, LEI, 2008). Op een areaal van 1,9 miljoen staat dat gelijk aan 3 tot 5%. Dat is een beduidend minder grote afname dan in de afgelopen 30 jaar. Toen nam het landbouwareaal met 8% af. Minister Verburg van LNV verwacht dat de totale onttrekking van landbouwgrond eerder boven de 4% zal liggen dan dat deze daar beneden blijft. Dat schrijft zij op 31 maart 2009 aan de Tweede Kamer.

Het LEI geeft een aantal redenen aan waardoor het landbouwareaal krimpt. De extra ruimte die wordt gevraagd voor woningbouw en infrastructuur zal zorgen voor circa 2% teruggang in landbouwareaal. Naar verwachting zijn nog 12% extra woningen nodig, met name in het midden en westen van het land. Daarnaast zal het areaal bedrijventerrein met minimaal 12.000 en maximaal 28.500 hectare groeien.

Dit is dus geredeneerd vanuit de pull-factoren, de niet-agrarische claims. Maar ook geredeneerd vanuit de landbouw zelf voorziet het LEI geen versnelling van afstoten van areaal. Zo luidt het in een recente LEI publicatie - *De agrarische sector in Nederland naar 2020* (Silvis et al., 2009, blz xi en blz 55/56):

De arealen graan, zetmeelaardappelen en suikerbieten dalen door veranderingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (ontkoppeling en prijsverlaging), de oppervlakte consumptieaardappelen blijft ongeveer stabiel en die van akkerbouwmatige groenten neemt toe. De oppervlakten grasland en voedergewassen blijven vrijwel gelijk. Door afschaffing van de melkquotering en de sterke internationale concurrentiepositie groeit de melkproductie met 16% [in de periode 2006-2020, FV]. Dankzij de stijging van de melkproductie per koe neemt de rundveestapel hierbij licht toe, met 2%.

(...)

Een trend voor de landbouw blijft de afname van het areaal doordat jaarlijks grond overgaat naar een andere bestemming (bebouwing, infrastructuur, natuur enzovoort). In de periode 2005-2020 zal de afname circa 3% zijn. Door welke agrarische sectoren of gewassen zal de nog beschikbare agrarische grond worden gebruikt? Zoals opgemerkt zal het tuinbouwareaal enige uitbreiding laten zien. Omdat het aandeel van de tuinbouw in het totale agrarische grondgebruik (met circa 100.000 ha ofwel ruim 5%) vrij bescheiden is, gaat het vooral om de vraag in welke mate de grond door de veehouderij of de akkerbouw wordt benut. Bij het gebruik door (of in directe zin ten behoeve van) de veehouderij gaat het om het totaal van voedergewassen, dus naast grasland ook snijmaïs en dergelijke.

In het referentiescenario, dus bij uitbreiding en vervolgens afschaffing van de melkquotering, zal de behoefte aan grond vanuit **de melkveehouderij** toenemen. Onder dit scenario, met daarin de bijmengplicht van 10% voor biobrandstoffen, kan echter ook de akkerbouw voor de teelt van tarwe en oliehoudende gewassen en dergelijke meer behoefte hebben aan grond. Aan de andere kant komt ruimte beschikbaar door de daling van de oppervlakten suikerbieten en zetmeelaardappelen. Verwacht mag worden dat alleen bij een forse uitbreiding van de melkproductie per saldo een toename van het areaal grasland en voedergewassen zal optreden. De vraag naar grond vanuit de melkveehouderij wordt weliswaar afgezwakt door de stijging van de melkproductie per koe, maar versterkt door het mestbeleid. Niet alleen om de mestafzetkosten te minimaliseren zijn veehouders geneigd meer grond te verwerven, maar de aanscherping van de gebruiks- of toepassingsnormen (N en fosfaat) beperkt de toename van de gewasopbrengsten per hectare. Mogelijk nemen deze zelfs af. Een deel van de (extra) ruimte die de melkveehouderij nodig heeft wordt opgevangen door een verkleining van de vleesveestapel, dus doordat er onder andere minder zoekgoeien worden gehouden. Dit laatste is ook mede een gevolg van de ontkoppeling van de slachtpremies.

Het referentiescenario leidt dan ook per saldo tot een krimp van de oppervlakte **akkerbouw** met ongeveer 10%. In sommige provincies (Zeeland en Groningen bijvoorbeeld) zal die krimp bovengemiddeld zijn, omdat er melkveehouders heen trekken om een nieuw bedrijf te vestigen. Het areaal akkerbouwgewassen (inclusief akkerbouwmatige groentegewassen, exclusief tuinbouwmatige groentegewassen) daalt met ongeveer 10% in 2020 ten opzichte van 2006. De sterkste daling treedt op in het areaal suikerbieten, namelijk met ongeveer 35%. Het areaal zetmeelaardappelen in Groningen, Drenthe en Overijssel daalt met ongeveer 15%.

Het areaal **ruwvoedergewassen** (grasland en snijmaïs) daalt met bijna 4%. Dit geldt met name voor snijmaïs en in mindere mate voor grasland. Het aandeel van de gespecialiseerde melkveebedrijven in het totale areaal grasland neemt toe, namelijk van ongeveer 70% naar ongeveer 74%. Volgens de trendmatige ontwikkeling zou dit aandeel juist iets af moeten nemen. Ook hier weer leiden de beleidsveranderingen tot een duidelijke omkering van de trend.

De ontwikkeling van het grondgebruik kan per provincie sterk uiteenlopen. Voor het grootste deel is het een voortzetting van de trend. Daarnaast speelt uitbreiding van de melkproductie een rol en in mindere mate de biobrandstoffenrichtlijn en de aanscherping van het mestbeleid. In de provincies Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant is er een relatief sterke verschuiving van voedergewassen naar vooral intensieve akkerbouwgewassen zoals consumptieaardappelen en akkerbouwmatige groenten, inclusief uien.

Alles overziend, en de vraag vanuit de landbouw en daarbuiten in ogenschouw nemend, verwacht het LEI dus een toekomstige krimp van het landbouwareaal van 60-80.000 ha (3-4%) in de komende 30 jaar (Rijk, 2008) dan wel 60.000 in de komende 15 jaar (Silvis et al., referentiescenario). Beide prognoses betekenen een vertraging van de krimp in landbouwareaal vergeleken met de afgelopen decennia⁷. Zij laten zich karakteriseren als *business as usual* met als voornaamste aannames:

⁷ Bij een beperkte meningpeiling onder ter zake deskundigen (buiten het LEI) was er een kleine meerderheid die verwachtte dat de krimp de komende 20 jaar tussen de 100 en de 200 duizend hectare zal zijn (5-10%). Een grote minderheid verwachtte een veel drastischer krimp van tenminste een kwart van het areaal in de komende twee decennia.

- 1 Ondanks een verminderde protectie en ondersteuning vanuit de EU, handhaaft de Nederlandse grondgebonden landbouw haar concurrentiepositie.
- 2 De bescherming vanuit de Nederlandse ruimtelijk ordening blijft onverminderd van kracht.
- 3 De grond van stoppende bedrijven - en dat zijn er jaarlijks drie van de honderd! - wordt, na aftrek van de gehonoreerde claims van andere gebruiksfuncties, overgenomen door de resterende landbouwbedrijven in hun onverminderde landhonger.

Je zou deze benadering van het LEI kunnen karakteriseren als zeer conservatief en sterk redenerend vanuit de landbouw en niet zozeer vanuit gebieden. In veel gebieden, met name onder de rook van steden, is de agrarische grond zo versnipperd dat deze vaak moeilijk rendabel is te exploiteren. Deze gronden mogen nog wel agrarisch ogen, omdat er gras groeit, of maïs, maar brengen nauwelijks iets op. Bij structurele lage rendementen is het zeer denkbaar dat deze gronden een meer 'consumptief' gebruik zullen krijgen, zoals verhuur aan paardenhouders. Veel zal afhangen van de ontwikkeling van de landbouw-prijzen. Als die laag blijven, ontstaat er meer druk tot liberalisering van de grondmarkt. De voorzichtige verschuiving van toelatings- naar ontwikkelingsplanologie in combinatie met meer beslissingsbevoegdheid van decentrale overheden zou wel eens kunnen betekenen dat op verschillende plaatsen de stolp van het platteland wordt weggehaald en dat de landbouwbestemming minder stringent wordt gehanteerd. Daar staat tegenover dat wanneer, zoals de verwachting is ondanks de trage bevolkingsgroei het westen van Nederland verder verstedelijkt en verdicht (Veeneklaas & Vader, 2010), de druk toeneemt agrarische enclaves open te houden, juist in de buurt van de steden. Hiermee zijn we afgedwaald van de landbouwinterne redenen (de zg. push factoren) en betreden we het terrein van de claims van de andere grondgebruiksvormen (de zg. pull factoren).

2.3 Pull factoren (ruimteclaims buiten de landbouw)

Op zowel provinciale als nationale schaal is door het Milieu en Natuur Planbureau in 2007 een schatting gemaakt van het ruimtegebruik in Nederland in 2040. Het landbouwareaal wordt berekend als restpost, dus na aftrek van de verwachte rode claims en die voor natuur. Uitgangspunt zijn dus de pull-factoren en niet de ontwikkeling binnen de grondgebonden landbouw zelf. Volgens het trendscenario neemt het landbouwareaal in Nederland af met 200.000 hectare in de komende 30 jaar, volgens het hoge-druk-scenario (grotere bevolking, meer woningen, hogere economische groei) met 260.000 (MNP, 2007, blz 37). Dit komt overeen met een jaarlijkse krimp van 0,35- 0,45%, in lijn met de lange termijn na-oorlogse trend.

Er zijn echter ook andere tekenen aan de wand, voorlopig nog regionaal:

In de provincie Limburg gaat de komende tien jaar minstens 25.000 hectare landbouwgrond verloren, een kwart van het huidige areaal. Dat is de uitkomst van een inventarisatie die de Limburgse Land- en TuinbouwBond heeft gedaan naar de opeengestapelde grondclaims van rijk, provincie, regionale gebiedscommissies, waterschappen en gemeenten. (Bron: LLTB, 22/01/09).

Ook hier wordt slechts geredeneerd vanuit de pullfactoren, de niet-landbouw claims, en komt men toch tot een 5 à 6 maal hogere krimpsnelheid dan in bovengenoemde landelijke prognoses. Vergelijkt men de uitkomsten van deze exercitie in Limburg met een soortgelijke studie in Noord-Holland, recentelijk door het LEI uitgevoerd, dan zijn de verschillen opmerkelijk. In de studie *Landbouwperspectieven in Noord-Holland tot 2040* (Kuhlman e.a., LEI, 2009) verwacht men dat het areaal in 2007 van 132.000 ha in 2020 zal zijn teruggelopen met niet meer dan 10.000 ha (7,6%). Ruim driemaal minder snel dus. En dit terwijl de niet-agrarische ruimteclaims vanuit Noord-Holland toch sterker lijken te zijn dan in het qua bevolking krimpende Limburg.

2.4 Push en pull gecombineerd

Deze opmerkelijke inschattingsverschillen zouden wel eens kunnen worden verklaard uit het feit dat in beide prognoses niet zuiver en alleen vanuit de pullfactoren is geredeneerd, maar dat ook de sterkte van de landbouw is meegewogen. Het gaat dan om de weerstand die de landbouw kan bieden aan met name stedelijke claims. En die mate van weerstand, blijkt uit onderzoek van Agricola e.a. (2008), wordt grotendeels bepaald door twee factoren: de intensiteit van de aanwezige landbouwbedrijven en de bedrijfsgrootte (in Nge's). De intensiteit staat daarbij voor de concurrentiekracht op de binnenlandse grondmarkt en de bedrijfsgrootte voor de concurrentiekracht op de internationale markt van landbouwproducten. Deze beide vormen van concurrentiekracht gezamenlijk - Agricola c.s. noemen dit 'weerstand' - is in Limburg aanzienlijk zwakker dan in Noord-Holland, zie Kaart 1. Vooral als men Zuid-Limburg vergelijkt met de kop van Noord-Holland.

Deze weerstand moet gezien worden als reactie op een voortdurende, algemene druk vanuit andere gebruiksfuncties, waar die landbouw mondjesmaat aan toegeeft (gemiddeld zo'n 0,4% per jaar), maar waar in gebieden waar de landbouw zwak staat de mogelijkheid van een doorbraak reëel wordt. Kaart 1 geeft aan waar de landbouw kwetsbaar is: de lichtblauwe gemeenten. De kans op zo'n doorbraak is uiteraard groter naarmate de grondclaims vanuit de functies wonen, werken, natuur, recreatie en/of water omvangrijker zijn.

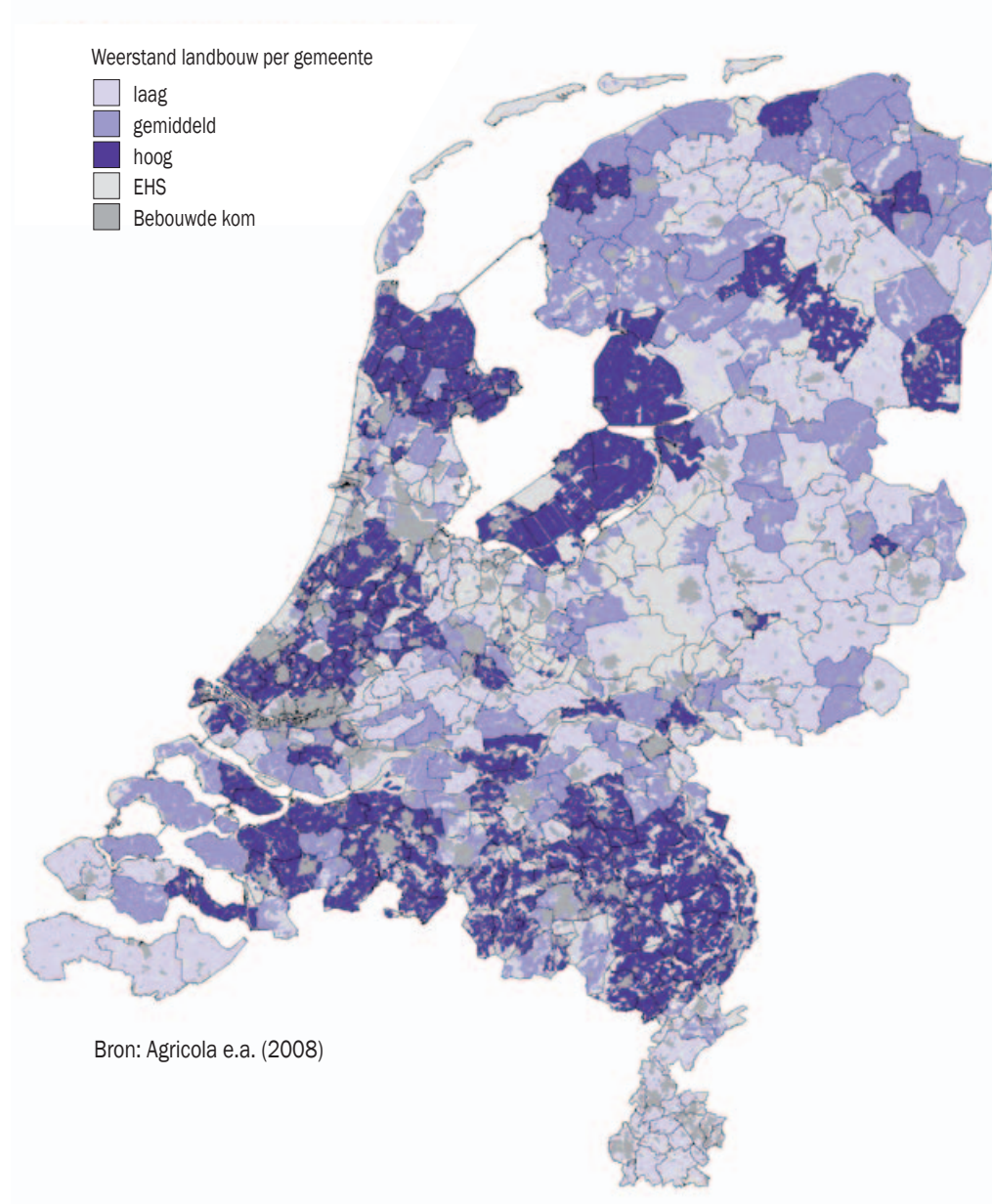
Combineren we die pull-factoren⁸ met de weerstandsk kaart, dan zijn gebieden (in dit geval gemeenten) te identificeren waar de twee krachten elkaar versterken en een snelle krimp van het landbouwareaal mag worden verwacht. Zie de oranje gebieden op Kaart 2⁹. Deze liggen dus niet per se allemaal in het westen of in verstedelijkte regio's. Eigenlijk zijn zij, met uitzondering van Friesland en Flevoland, wel in elke provincie te vinden.

Of daar ook de transitie plaats gaat vinden, blijft uiteraard mede afhankelijk van het rijksbeleid en het regionale en lokale beleid ter zake. Dit geldt misschien nog wel sterker voor de rode gebieden, waar een sterke landbouw wordt geconfronteerd met veel niet-agrarische grondclaims. De combinatiekaart 2 schetst slechts de positie van gemeenten in het krachtenveld op grond van objectieve criteria. Alleen bij afwezigheid van enig beleid ter zake, kan het een rol van voorspel-instrument pretenderen.

8 Dit is in de studie van Agricola c.s. geoperationaliseerd door per gemeente de totale claims (in hectaren) vanuit waterbeheer, natuur, verblijfsrecreatie & toerisme, diffuse verstedelingsdruk (w.o. dagrecreatie) en verstedelingsplannen te delen op het areaal landbouwgrond in de gemeente. De 'pull', de trekkracht van andere gebruiksfuncties is dus relatief en zegt weinig over het areaal waaraan getrokken wordt. Deze laatste is wel af te lezen uit de kaarten, waar het niet-agrarisch gebied - stad, natuur - grijs is gemaakt en dus niet 'meetelt'.

9 De overige gebieden die zijn onderscheiden zijn: Hotspotgebieden met een sterke landbouw maar ook veel niet-agrarische grondclaims, Luwtegebieden met een relatief zwakke landbouw maar ook weinig claims buiten de landbouw en agrarische gebieden waar de landbouw sterk is en de overige grondclaims relatief bescheiden zijn. Gemeenten die wit zijn gelaten nemen op de assen Weerstand landbouw en Sterkte niet-agrarische grondclaim een gematigde positie in. Zie Kaart 2.

Kaart 1 Weerstand van de landbouw (Elke klasse vertegenwoordigt 1/3 van het landbouwareaal)

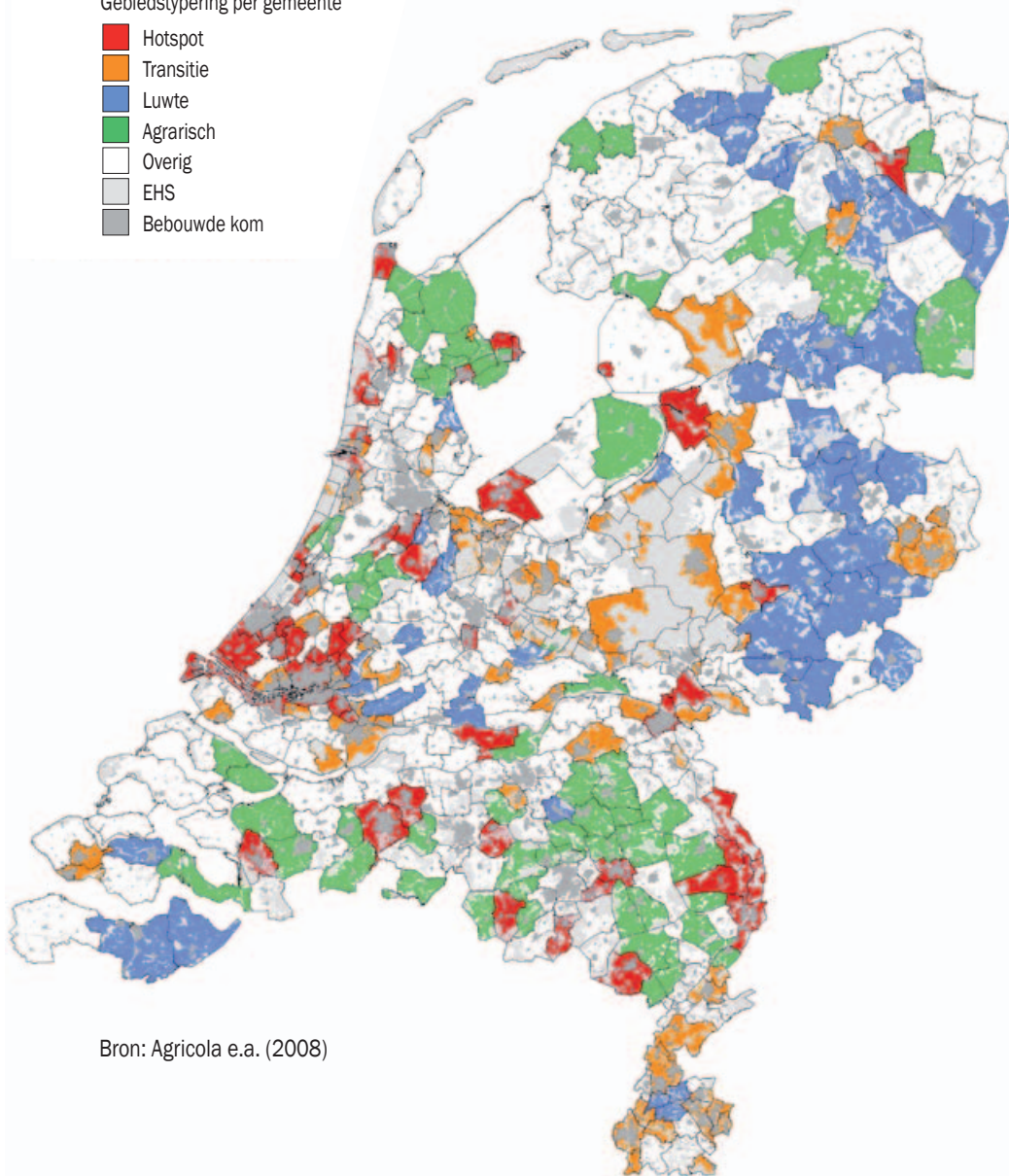

Bron: Agricola e.a. (2008)

Kaart 2 Hotspot-, transitie-, luwte- en agrarische gebieden, op basis van push- en pullfactoren (voor toelichting zie voetnoten 8 en 9)

Gebiedstypering per gemeente

- Hotspot
- Transitie
- Luwte
- Agrarisch
- Overig
- EHS
- Bebouwde kom

Bron: Agricola e.a. (2008)

2.5 Anticiperend landschapsbeleid

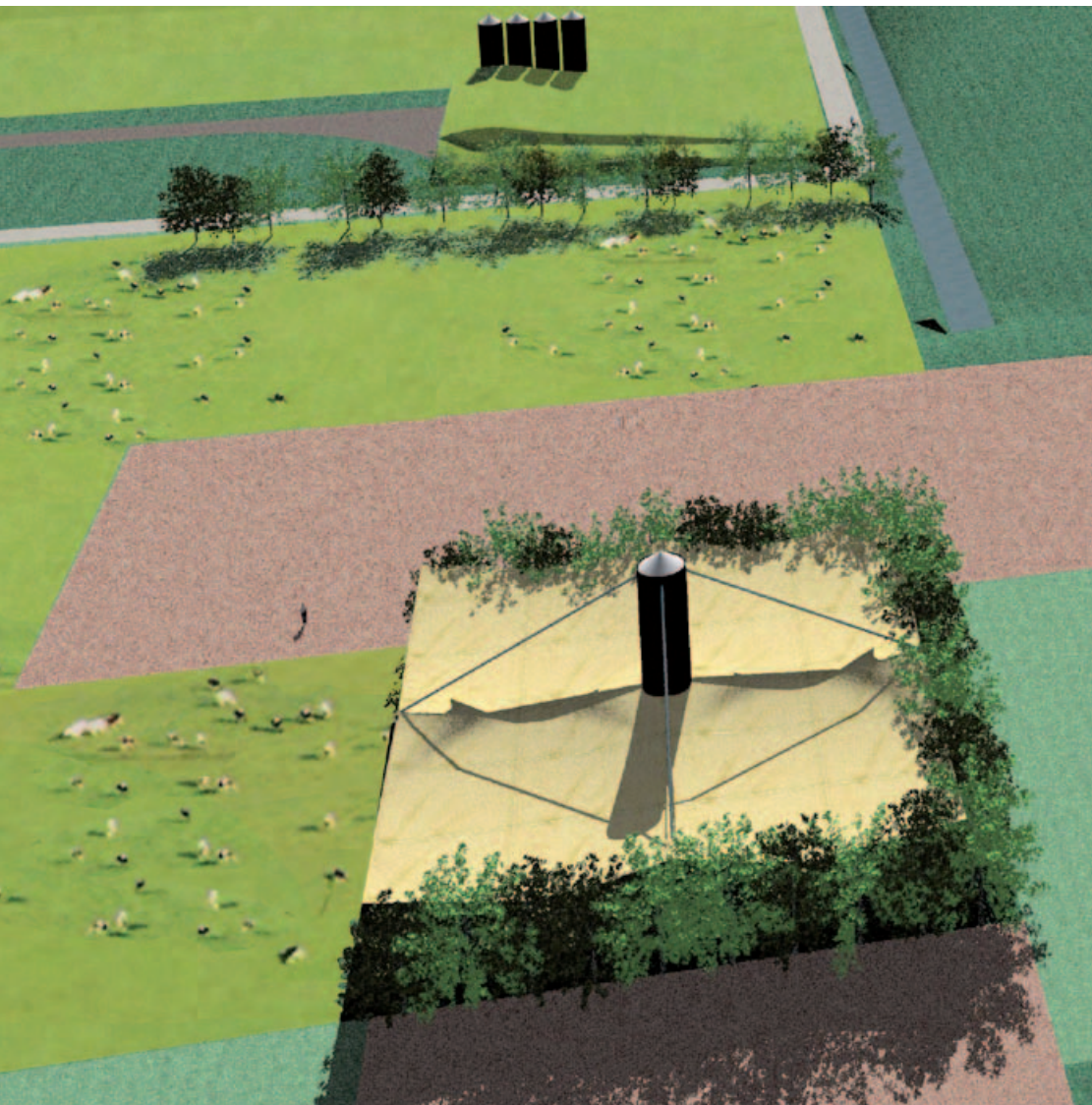
De landschappelijk impact van grondgebonden landbouw in vergelijking met andere grondgebruiksvormen is nogal duidelijk. Landbouw is groen (met uitzondering van de winterse akkers), aangeharkt, relatief open en kent verhoudingsgewijs weinig bebouwing. Minder landbouwgrond in Nederland betekent ook minder van deze landschappelijke kenmerken.

Belangrijker dan deze tamelijk triviale constatering is dat het voor het landschap en de landschapsbeleving nogal wat uitmaakt welke gewassen worden geteeld, welke (graas) dieren worden gehouden en hoe de bedrijven zijn ingericht. Elke vorm van de landbouw heeft zijn charmes maar sommige vormen hebben meer charmes dan andere. Zo wordt graan in het algemeen verkozen boven snijmaïs omdat men eroverheen kan kijken tot de oogst; worden uitbundig bloeiende gewassen (bollen, koolzaad) meer geapprecieerd dan groenogende teelten (aardappels, bieten); vindt men koeien in de wei leuker dan hooilanden (of prozaïscher geformuleerd: ruwvoerakkers) en prefereert men 'natuurlijke' houtwallen boven strak in het gelid staande kweekbomen of sierheesters. De algemeen bekende principes met betrekking tot landschapswaardering zijn ook hier van toepassing: een voorkeur voor natuurlijkheid; afwisseling binnen een bepaalde orde; variatie in de tijd (seizoenen) en het ontbreken van storende, niet-passende elementen (Veeneklaas et al, 2006, par. 2.2).

Op grote onzekerheid is het moeilijk anticiperen. De verwachtingen met betrekking tot het landbouwareaal variëren van het langzaam afknabbelen ten behoeve van andere gebruiksfuncties met zo'n 2000-4000 ha per jaar (0,1-0,2%) zoals in de LEI prognoses, dus in een iets lager tempo dan de afgelopen 50 jaar, tot een drastisch terugtrekking van de landbouw in de komende decennia. Nederlandbreed of, meer waarschijnlijk, als vallende agrarische vestingen in de een na de andere streek.

In het eerste geval, geleidelijk krimp, gaat het wat landschappelijke impact betreft vooral om de gewaskeuze, de soorten dierhouderij en begrazingsregimes, en de aankleding van gebouwen en erven. Hier lijkt het traditionele landschapsbeleid in enge zin een voldoende adequaat instrumentarium. In het tweede geval, de landbouw verdwijnt in bepaalde streken, zal een drastische herinrichting nodig blijken. Dit biedt de mogelijkheid de ontwikkeling van landschappelijke waarden al bij het ontwerp en de inrichting mee te wegen. Hier is anticiperend landschapsbeleid dus heel duidelijk op z'n plaats.

3 Verbrede landbouwbedrijven

3.1 Het recente verleden en de toekomst

In het vorige hoofdstuk zagen we dat het landbouwareaal al sinds de tweede wereldoorlog langzaam maar zeker in omvang terugloopt. Al enige decennia wordt door sommige analisten gesteld dat een op kostprijscurrentie en bulkproductie gerichte landbouw in Nederland geen toekomst heeft. In de praktijk is een dergelijke ineenstorting tot op heden uitgebleven, zonder dat dit hoeft te betekenen dat dit in de toekomst ook zo zal blijven. Waarnemingen in de afgelopen jaren geven geen eenduidige aanwijzing welke kant het op zal gaan. Eenzelfde dubbelzinnigheid treffen we aan bij een ander fenomeen, de opkomst van de 'verbrede' of multifunctionele landbouw. Ook hier tegenstrijdige signalen: vaak optimistische en veelbelovende verhalen maar de statistieken laten een ander, op zijn minst gezegd gemengd, beeld zien.

In 2007 heeft minister Verburg de ambitie uitgesproken dat de omzet van multifunctionele landbouw moet verdubbelen van 0,6 mld euro toen tot 1,2 mld in 2011. Daartoe werd onder meer een taskforce Multifunctionele Landbouw ingesteld. Door het LEI is op verzoek van die taskforce een nulmeting gedaan van het aantal bedrijven met en totale omzet uit verbredingsactiviteiten. Zij komen uit op € 322 mln in 2007. Op verzoek van dezelfde taskforce heeft Ecorys een schatting gemaakt van het marktpotentieel van verbredingsactiviteiten (excl. natuurbeheer) voor de komende 5 à 10 jaar.

Tabel 3.1 Bedrijven met nevenactiviteiten en hun omzet, 2007 en 'potentieel'

	Aantal bedrijven	Geschatte omzet 2007 volgens LEI (mln €)	Marktpotentieel volgens Ecorys (mln €)
Zorgboerderijen	756	45	150
Kinderopvang	20	4	25-50
Boerderijverkoop			1.171-4.157
- met winkel	1100	70	
- andere afzetkanalen	1750	19	
Agrarisch natuurbeheer	12.000-14.000	90	buiten beschouwing gelaten
Recreatie & toerisme			110-140
- verblijfsrecreatie	1450	42	
- dagrecreatie	1570	50	
Educatie	500	2	3
Totaal	*	322	1.459-4.500
Totaal excl. boerderijverkoop maar incl. natuurbeheer (op 90 mln gesteld)	*	233	378-433

* niet te berekenen vanwege dubbelstellingen

Bronnen: Roest & Schouten (aug. 2009), LEI-nota 09-021, blz 6 (omzet 2007) en Ecorys (april 2009) (marktpotentieel).

Niet alle verbredingsactiviteiten zijn hierin opgenomen. Zo ontbreken aquacultuur (volgens het CBS in 2007 27 bedrijven), windenergie en stalling van goederen en dieren (CBS: 2321 bedrijven). Daar staat tegenover dat in de € 322 mln boerderijverkoop (89 mln) is opgenomen, iets wat eigenlijk onder agrarische activiteiten valt. Dit geldt ook voor de - niet in deze tabel maar elders wel vaak genoemde - 'verbredingsactiviteiten' Bewerking van producten (zoals zelfkazerij) en Loonwerk voor derden¹⁰.

Beperken we ons tot de echte niet-agrarische nevenactiviteiten op de boerderij - zorg, opslag & stalling, horeca en natuur- en landschapsbeheer - dan kan deze in 2007 worden geschat op zo'n € 300 mln aan omzet. Dit op een totale bruto productiewaarde van de Nederlandse primaire land- en tuinbouw van € 23 mld in 2007 (LEB 2009, blz 169), oftewel 1,3%. Nu mag worden verwacht dat de toegevoegde waarde (het inkomen) bij de nevenactiviteiten een groter deel uitmaakt van de omzet dan bij de primaire agrarische productie

¹⁰ Boerderijverkoop, bewerking van producten en loonwerk wordt ook wel 'verdieping' genoemd: het uitvoeren van meer schakels in de bedrijfskolom dan gebruikelijk is. Het blijven echter wel activiteiten in de agrarische keten en derhalve geen verbredingsactiviteiten.

(daar is het 38%), maar toch blijft de bijdrage aan het inkomen van boeren en tuinders vooralsnog beperkt.

Als men de productie en verkoop van streekproducten, een reguliere agrarische activiteit, buiten beschouwing laat, is het 'marktpotentieel' in de komende 5 à 10 jaar van de multifunctionele landbouw volgens Ecorys (2009) niet echt indrukwekkend. Een ruwe schatting komt uit op maximaal € 500 miljoen aan omzet (incl. agrarisch natuurbeheer), net iets meer dan twee procent van de waarde van de primaire agrarische productie.

Qua inkomensbron stellen de niet-agrarische nevenactiviteiten dus nog weinig voor, maar het is niet uitgesloten dat zij verdeeld zijn over vrij veel bedrijven en zo toch een significante invloed uitoefenen en gaan uitoefenen op het landschapsbeeld. Cijfers over hoeveel landbouwbedrijven nevenactiviteiten hebben, zijn niet zomaar voorhanden. Er zijn verscheidene bronnen die uiteenlopende uitkomsten te zien geven. Zo zeer zelfs dat de taskforce Multifunctionele landbouw het LEI onlangs de opdracht heeft gegeven dit verder uit te zoeken. Het LEI concludeert dat dit deels ligt aan de afwijkingen in vraagstelling bij het verzamelen van de gegevens, en deels door een systematische onderrapportering, bijv. om de LTO-contributie over verbredingsactiviteiten te vermijden (Roest e.a., 2010). Uit onderzoek onder een twintigtal boeren bleek dat een derde wel verbrede activiteiten (incl. verkoop aan huis, bewerking van producten en loonwerk) ontplooide maar dit in de Landbouwtelling, waar het CBS zich op baseert, niet aangaf. Als motieven werd opgegeven dat

- de inkomsten te gering zijn;
- de verbredingsactiviteiten los staan van het agrarisch bedrijf; of
- het gunstig is om het bij de belastingdienst aan te merken als de "hobby van de oude man".

Naast verschillen in bronnen met niet-uniforme vraagstellingen, is er dus ook een systematisch onderrapportage. Nadere analyse (Roest e.a., 2010) leert dat de onderrapportering vooral in de verkoop aan huis zit, een categorie die wij niet onder verbreding scharen.

Voor zover het Agrotourisme, Zorg, Stalling en Energieopwekking betreft, vallen de verschillen in cijfers uit diverse bronnen nog wel mee. De optelling is echter problematisch omdat verschillende activiteiten op een en hetzelfde landbouwbedrijf kunnen plaatsvinden. Voor één type dubbelstelling is nog wel - bij benadering - te corrigeren. Zo weten we dat in 2009 ongeveer een kwart van de bedrijven met agrotourisme ook goederen en/of dieren stalde (CBS Statline, 21/06/2010). In onderstaande tabel is ook voor de jaren daarvoor deze overlappingsfactor aangehouden. Maar ook voor de andere categorieën, zorg, energieopwekking en stalling, zullen onderling dubbelstellingen voorkomen, zodat het totaalcijfer voor verbrede landbouwbedrijven wordt overschat. Daar staat echter de eerder gememo-

reerde onderrapportage tegenover. Het niveau van mate van verbreding in de landbouw (en het aandeel in landbouwbedrijven), de op twee na laatste regel in Tabel 3.2 is dus niet precies bekend. Voor de ontwikkeling in de tijd is dit iets minder problematisch, zie laatste regel van Tabel 3.2.

Tabel 3.2 Aantal bedrijven met niet-agrarische nevenactiviteiten (excl. natuurbeheer) volgens verschillende bronnen, 1998-2009

	1998	2003	2005	2007	2008	2009
1. Agrotourisme (incl. educatie)						
Bron CBS, Statline; Roest e.a. (2010)	2955	2533	2893	2455	2147	2303
Bron LEB '09		2463	2857	2432	2147	
Bron Ecorys (2009), afgerond		2500	2850	2450		
2. Zorgboerderijen						
Bron CBS, Statline; (Roest e.a. 2010)	318	372	541	605	638	756
Bron LEB '09		372	542	605	638	
Bron Ecorys (2009), afgerond		400	550	600		
LEI (2009)				776		
3. Stalling goederen & dieren						
Bron CBS, Statline	1830 ^{a)}	3829	2929	2321	2105	2193
Bron Ecorys (2009), afgerond		3830	2930	2320		
4. Energieopwekking						
Bron Ecorys (2009), afgerond		2250	2200	2450		
1-4. Geschat aantal bedrijven met verbreding (excl. natuurbeheer) op basis van de Landbouwtelling	4350 (+energie)	8300	7850	7200	6800 ^{b)}	7150 ^{b)}
Totaal aantal landbouwbedrijven	104.900	85.400	81.750	76.750	75.150	73.009
Geschat aandeel multifunct. bedrijven, excl. natuur- en landschapsbeheer	4,2% ^{c)}	9,7%	9,6%	9,4%	9,1%	9,8%

^{a)}1999; ^{b)} voor energieopwekking cijfer 2007 gebruikt; ^{c)} excl. energieopwekking

De trend in het eerste decennium van deze eeuw lijkt te zijn:

- Na een periode van sterke groei in het begin van deze eeuw lijkt het aantal bedrijven met verbreding in strikte zin, dat wil zeggen met landbouwvreemde nevenactiviteiten, in de tweede helft van de jaren '00 over zijn hoogtepunt heen. Uitzondering hierop is zorglandbouw.
- Het aantal boerenbedrijven dat zich toelegt op recreatie en toerisme loopt na een top in 2005 van bijna 3000 bedrijven geleidelijk terug. Er lijkt specialisatie en professionalisering op te treden; een aantal bedrijven stoot de landbouwproductietak feitelijk af en concentreert zich op de horeca.
- Ook bij de stalling van goederen en dieren lijkt zo'n ontwikkeling (al eerder) ingezet te zijn: een top in 2003 en vervolgens specialisatie en professionalisering.
- Het aantal zorgboerderijen, inclusief kinderopvang, stijgt gestaag, maar is in omvang - circa 1% van de landbouwbedrijven - nog beperkt.
- Voor energie-opwekking zijn de waarnemingen nog te beperkt om conclusies te trekken. Een verdere uitbreiding van het aantal bedrijven met deze neventak ligt echter wel in de lijn der verwachting.

Het aantal bedrijven met niet-agrarische nevenactiviteiten (excl. natuurbeheer) ligt, als we op de officiële statistieken mogen afgaan, al enige jaren opvallend stabiel rond de tien procent. Dit zou de hypothese ondersteunen dat multifunctionaliteit een tijdelijke fase is voor (i) overgang naar een niet - agrarisch bedrijf met inzet van de voormalige agrarische gebouwen en een deel van de grond, of (ii) de voorfase van het stoppen met het bedrijf. Als permanent bedrijfsmodel lijkt de combinatie van op de markt gericht agrarische productie en niet-agrarisch dienstverlening en goederenproductie slechts voor een klein percentage bedrijven, in de orde van grootte van enkele procenten, een levensvatbaar perspectief. Probleem is namelijk dat men landbouwvreemde activiteiten er 'niet even bij doet'. Het vereist, net als boeren, opleiding, ervaring, een netwerk van contacten, diploma's & vergunningen, en voldoende tijd. Moet men veel van deze zaken van buiten inhuren, dan is het bedrijfseconomisch gezien vaak verstandiger te kiezen voor één tak in plaats van meerdere takken min of meer amateuristisch te doen.

Verbreding vooral bij middelgrote bedrijven

In de bijgaande figuren is gekeken of nevenactiviteiten op het landbouwbedrijf in sommige grootteklassen (in economische zin) meer voorkomen dan in andere. Als achtergrond (donker groen) zijn de aandelen naar grootteklasse gegeven van alle bedrijven, verbrede en gespecialiseerde samen. Een balkje boven de donker groene balk geeft dus een oververtegenwoordiging in die grootteklasse aan van die nevenactiviteit, een balkje daaronder een

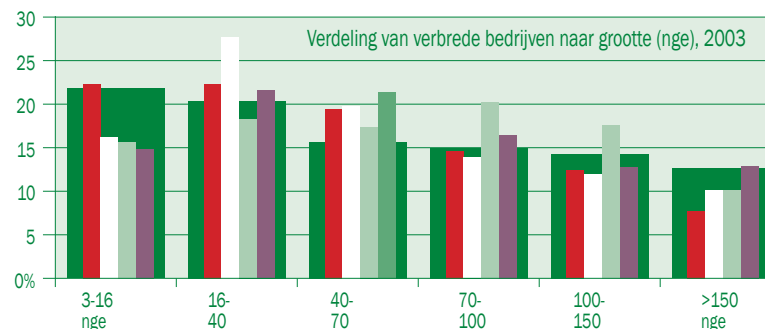
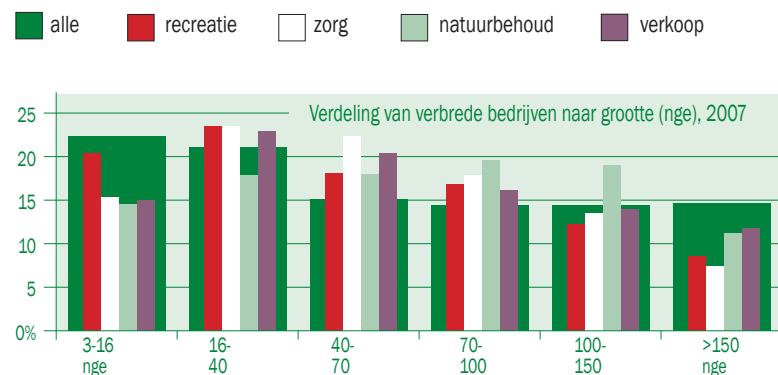
ondervertegenwoordiging. Er zijn hier vier nevenactiviteiten onderscheiden (ontleend aan Venema et al., 2009):

- recreatie en toerisme (in 2007 2432 bedrijven);
- zorg (605);
- natuurbeheer, excl. nestbescherming (6665); en
- verkoop aan huis en streekproducten (2851).

Het eerste dat opvalt is dat nevenactiviteiten vrij gelijkmatig over bedrijfsgrootten zijn gespreid. Alleen bij de uitersten, de zeer kleine bedrijven en de zeer grote, vindt men minder verbreding. Onder de zeer grote bedrijven (>150 nge) zijn veel glastuinbouwbedrijven waarvan bekend is dat daar minder vaak nevenactiviteiten (met uitzondering van verkoop) plaatsvinden. Dit is te verklaren uit het ontbreken van grondoverschot en het bijzondere karakter van de bedrijfsgebouwen. De gedachte dat deeltijdboeren en hobbyboeren - bedrijven van 3-16 nge - vaker dan gemiddeld nevenactiviteiten ontplooiën, gaat niet op.

In 2007 waren alle hier onderscheiden nevenactiviteiten bij de kleine bedrijven ondervertegenwoordigd. Dat is nog het minst het geval met de recreatietak, maar bij zorg, natuurbeheer of verkoop ligt het aandeel van die kleine bedrijven rond de 15% van de verbrede bedrijven met die neventak terwijl zij ruim 22% van het totaal aantal bedrijven uitmaken.

Het beeld van 2007 is - afgezien van de algemene trend van schaalvergroting, zie de bruine balk - niet wezenlijk verschillend van dat in 2003. Een uitzondering vormt de zorg-landbouw. Was die in 2003 vooral te vinden onder de kleinere bedrijven (16-40 nge), in 2007 is dat meer doorschoven naar grotere bedrijven.

Bron: Venema et al. (2009), bijlage 2, op basis van CBS-Landbouwelling

Natuur- en landschapsbeheer

Voor bovengenoemde verbredingsactiviteiten op het landbouwbedrijf constateren we dus dat deze vooralsnog als permanente bedrijfsmodel slechts voor een klein aandeel van de bedrijven een levensvatbaar perspectief biedt. Dit beeld wijzigt niet wezenlijk als men ook de meer voor de hand liggende combinatie met natuur- en landschapsbeheer er bij betreft. Tijdreeksen hierover, zijn vreemd genoeg nog moeilijker te vinden dan bovengenoemde nevenactiviteiten. De verschillende bronnen, het CBS en het LEI, spreken elkaar nogal tegen, zoals onderstaande tabel laat zien.

Tabel 3.3 Landbouwbedrijven met natuur- en landschapsbeheer volgens verschillende bronnen, 1998-2009

	1998	2003	2005	2007	2008	2009
1. Aantal landbouwbedrijven						
Bron CBS, Statline	3.454	22.768	13.210	8.115	5.249	5773 ^{a)}
Bron LEB '09 (landbouwelling)		5.380	9.311	6.665	5.249	
LEI-nota 09-021 (aug.'09)						
- volgens landbouwelling				6.665		
- volgens eigen schatting (blz.6)				12-14.000		
- Deelnemers SAN				10.353		
2. Aantal hectares met agrarisch natuurbeheer						
Bron LEB '09, blz 103				59.415		
Bron LEI (Apr.09), blz 55, uitsluitend SAN				79.043		

a) Waarvan 1143 bedrijven dit combineert met agrotourisme of stalling. Haalt men deze dubbel telling eruit, dan kan men op basis van de Landbouwelling het aandeel van verbrede bedrijven met niet-agrarische nevenactiviteiten incl. natuur- en landschapsbeheer in 2009 schatten op $(5773-1143) / 73009 + 9,8\% = 16,1\%$. Dus ongeveer één op de zes bedrijven.

Hier wordt blijkbaar met verschillende maten gemeten. Nergens zijn consistente tijdreeksen te vinden, maar de overheersende indruk is dat agrarisch natuur- en landschapsbeheer na 2003-2005 ernstig in populariteit is afgenomen. In het Landbouw Economisch Bericht 2009 merkt het LEI op:

Een geval apart is het agrarisch natuurbeheer. Het is onzeker in hoeverre de opgave in de landbouwtelling een juist beeld geeft van de werkelijke deelname. Het aantal deelnemers is in ieder geval veel hoger dan wat de tabel laat zien. Dat er een reële daling is lijkt echter zeer waarschijnlijk, gezien ook de afname van het areaal volgens de Dienst Regelingen van LNV. Die daling is vermoedelijk echter minder groot dan in de tabel staat.

Ook de periodieke Vogelrichtlijn rapportage constateert deze kentering met betrekking tot weidevogelbeheer:

Boeren en particulieren krijgen vanuit de SAN subsidie voor maatregelen die de weidevogelstand moeten verbeteren, zoals nestbescherming. Het huidige areaal aan weidevogelbeheer is nu ca 119.000 ha nestbescherming en ca 26.500 ha zwaar beheer. Tot en met 2007 groeide het areaal nog. Met ingang van 2008 loopt het beheer terug. Er zijn nu meer aflopende contracten die niet worden verlengd, ten opzichte van nieuwe startende contracten. Oorzaak van de afname is het verschil in landbouwopbrengst en subsidieopbrengst.

Het aantal weidevogelpakketten is tussen 1-1-2005 en 1-1-2008 afgenomen van bijna 52 duizend tot iets onder 36 duizend.

Ook de Natuurbalans 2009 bevestigt dit beeld:

- Het agrarisch natuurbeheer is tussen 2005 en 2008 op bijna de helft van het areaal niet voortgezet (PBL, fig. 7.6);
- Voor de toekomst wordt o.a. door afschaffing van melkquota voor zowel grasland als bouwland een verdergaande daling voorzien.

Naast te weinig compensatie voor het productieverlies wordt bureaucrativering en de dreiging van terugbetaling en boete bij het niet voldoen aan de regels als reden genoemd voor de huiver van boeren om aan natuurbeheer mee te doen of voort te zetten:

Het subsidiestelsel voor natuurbeheer is zo bureaucratisch dat veel boeren afhaken. Boeren en natuurbeheerders hebben de afgelopen drie jaar 7,6 miljoen aan subsidie moeten terugbetalen. Daarbovenop kregen ze 2 miljoen euro aan boetes omdat ze, onder meer, niet genoeg verschillende planten op hun grasland hadden. Dat valt op te maken uit cijfers die de Dienst Regelingen heeft vrijgegeven.

Na de eerste periode van zes jaar, blijkt een derde van de boeren te zijn gestopt met agrarisch natuurbeheer. Volgens betrokkenen zijn veel veehouders bang dat ze subsidie moeten terugbetalen. Het Gelders Landschap is inmiddels helemaal uit het subsidiestelsel (Programma Beheer) gestapt. "Wij zijn het geneuzel over formulieren, controles en bezwaren gelukkig kwijt", aldus een medewerker. (...)

Meestal werd de subsidie (gedeeltelijk) stopgezet omdat er afwijkingen van de regels zijn

gevonden. In 500 gevallen moesten boeren en natuurbeheerders de subsidie met terugwerkende kracht terugbetalen. Met daarbovenop een boete. Vooral voor boeren die een deel van de opbrengst van hun land offeren voor de natuur, komen die terugbetalingen hard aan. In meer dan de helft van de gevallen gaat het om bureaucratische tekortkomingen. In een op de tien gevallen heeft de natuur zich teleurstellend ontwikkeld buiten de schuld van de beheerder om. Een op de drie bestrafte boeren en beheerders heeft een fout gemaakt bij het beheer. Vaak gebeurde dat niet met opzet, maar omdat de voorschriften onlogisch zijn. (NRC Handelsblad, 19 januari 2008)

Gezien deze ervaringen is een uitbreiding van het natuurbeheer op boerenbedrijven nog geen uitgemaakte zaak. Ook hier speelt, net als bij andere verbredingsactiviteiten, dat natuurbeheer tot op zekere hoogte ook een vak is. Een vak dat de boer niet vanzelfsprekend beheerst. Een agrariër is vooraleerst een producent. En natuur laat zich moeilijk 'produceren'¹¹; veel van de handelingen ter bevordering van de natuur bestaan uit iets nalaten, of iets minder effectief of slordiger uitvoeren.

Voor landschapsbeheer ligt dit anders. Als vormgever van het Nederlandse cultuurlandschap is de boer de deskundige bij uitstek. De landbouw klopt zichzelf vaak op de borst dat zij het Nederlandse landschap gemaakt hebben. In het verleden - zeg tot het begin van de vorige eeuw, voordat kunstmest zijn intrede deed - was dat inderdaad zo. Destijds was er nog een functionele relatie tussen landbouw en landschap. Landinrichting, rationalisering, de introductie van schok- en prikkeldraad, en het sterk gegroeide gebruik van externe inputs, zoals kunstmest en geïmporteerd veevoer, hebben er echter toe geleid dat het hedendaagse agrarische cultuurlandschap veel van de door niet-boeren gewaardeerde kwaliteiten heeft verloren. Maar in beginsel ligt landschapsbeheer in het verlengde van de boerenprofessionaliteit en is daarmee, veel meer dan natuurbeheer, een logische nevenactiviteit.

Nieuwe producten en diensten

Lijkt de verbreding in de landbouw in de traditionele zin van recreatie, stalling en natuurbeheer over haar hoogtepunt heen, misschien zijn er nieuwe verbredingsactiviteiten die in de komende jaren zullen opkomen. In het programma Systeeminnovatie multifunctionele bedrijfssystemen is door onderzoekers van de Animal Science Group - ASG WUR - nagegaan welke nieuwe producten of diensten, te produceren op het landbouwbedrijf, perspectiefrijk zijn (Caron-Flinterman et al., 2010). Perspectiefrijk in de zin van aansluitend op een maatschappelijke vraag en met een economisch potentieel. Zij constateren dat de meeste *waargenomen* ontwikkelingen geen echt volledige nieuwe producten of diensten omvatten, maar meestal variaties of combinaties zijn van bestaande diensten. Of dat

¹¹ En als hij dit al zou proberen, dan leidt dit snel tot perverse situaties. Wordt hij bijv. betaald voor elke uitbroede weidevogel, moet hij dan andere wilde roofdieren zoals de vos op zijn land afschieten?

het gaat om introductie bestaande diensten op nieuwe markten. Via een analyse van de vraag- en aanbodzijde van de markt, komen de onderzoekers wel tot een aantal potentiële verbredingsactiviteiten.

- De 'zingevingboerderij': Het aanbieden van mogelijkheden tot retraite of zingeving op de boerderij, bijvoorbeeld door het inrichten van een stiltecentrum of een kapelletje.
- De 'wellnessboerderij': Het aanbieden van wellness-concepten op de boerderij. Heel nieuw is deze dienst niet meer maar we kunnen ook nog niet spreken van een gesetelde sector.
- De 'stadsboerderij': De combinatie van allerlei stadsfuncties, zoals sportfaciliteiten, gezondheidscentra, ontmoetingsplekken, horeca, etc., met boerderijfuncties.
- De 'adoptieboerderij': Het aangaan van nieuwe relaties van ondernemingen met burgers, bijvoorbeeld in de vorm van burgerinvesteringen in de onderneming met als 'rente' producten of diensten van de boerderij.
- De 'actieboerderij', gericht op jongeren die steeds nieuwe activiteiten en uitdagingen zoeken, met nieuwe *gadgets*, technologieën en communicatiemogelijkheden, inspeland op hippe trends.
- De 'strafboerderij': De combinatie van landbouw met misdaadpreventie of strafuitvoering.
- De 'waterboerderij': Het combineren van agrarische productie met verschillende watergerelateerde functies zoals drinkwaterwinning, retentie, zuivering, klimaatbestendig inrichten van gebieden.

De auteurs schatten hierbij in dat de eerste drie waarschijnlijk het meest kansrijk zijn omdat zij zowel goed aansluiten bij een maatschappelijke behoeften als relatief eenvoudig zijn te realiseren.

In opdracht van de provincie Friesland is door de Elzinga & Oterdoom Procesmanagement een inventarisatie gemaakt van maatschappelijke diensten. Dit zijn "voor de samenleving zichtbare en afrekenbare landbouwgerelateerde activiteiten die meerwaarde hebben voor de samenleving en niet, of onvoldoende, door de markt worden beloond" (LNV, Houtskoolschets). In de visie van het kabinet moeten deze diensten marktconform worden beloond. Daarmee wordt nadrukkelijk afstand genomen van het principe van onkostenvergoeding of schadevergoeding, zoals bij het Subsidiestelsel voor Natuur- en Landschapsbeheer (SNL) en zijn voorlopers de Subsidieregeling Natuurbeheer (SN) en Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN). De boer levert een dienst en wordt daar marktgericht voor beloond om zodoende via pijler 2 van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de EU extra inkomen te genereren. Een voorbeeld is het behoud van landschapselementen, zoals houtwallen, elzensingels, historische verkaveling e.d.. In het algemeen betaalt de zuivelfabriek niet extra voor de geleverde melk wanneer een boer veel inspanning levert om die elementen in stand

te houden. In een enkel geval zijn er wel beloningen voor geleverde prestaties. Zo stimuleert CONO Kaasmakers bijvoorbeeld haar veehouders om de koeien buiten te laten grazen met een weidegangpremie van 0,50 euro per 100 kg melk (www.Cono.nl). De vraag blijft natuurlijk wel of dit 'marktconform' genoemd mag worden.

De inventarisatie is uitgevoerd via interviews met boeren en hun organisaties, ambtenaren (provincie, waterschap, DLG), terreinbeheerders en politici. Er is onderscheid gemaakt tussen diensten waar ook nu al vergoedingen voor kunnen worden verkregen en diensten die nu nog buiten de bestaande regelingen vallen. Bekijken we deze laatste maatschappelijke diensten en dan in het bijzonder gericht op landschapsonderhoud, dan worden genoemd:

- beheer cultuurhistorische elementen door middel van aangepast beheer, bijv. niet ploegen (terpen, pingoruïnes);
- behoud karakteristiek open landschap door middel van het afzien van hoge gewassen, bijvoorbeeld via lage maïssoorten.

3.2 Landschappelijk impact

Verbrede of multifunctionele landbouw mag dan maar betrekkelijke weinig bedrijven betreffen en een toekomstige hoge vlucht is nog zeker niet gegarandeerd, de impact op het landschap kan desondanks beduidend zijn. De verbrede activiteiten spelen zich vaak nogal in het zicht af: bedrijfsgebouwen en beplanting worden aangepast, borden worden geplaatst, parkeerplaatsen gecreëerd en het trekt veel vreemd volk aan. Vanwege deze landschappelijke impact is het ook logischer de strikte definitie van verbrede landbouw - inzet van de agrarische productiefactoren land, gebouwen en arbeid voor niet-agrarische activiteiten - wat op te rekken tot verkoop aan huis en bewerking van producten zoals zelfkazerij. En verder op diensten gerichte activiteiten met deze productiefactoren, zoals stalling waaronder dierenstalling (hondenpensions, paardenstalling e.d.), maneges en kwekerijen annex tuincentrum. De vraag is nu of er algemene uitspraken zijn te doen over de impact van deze waaier van mogelijke activiteiten op het landbouwbedrijf, op het landschappelijk aanzien en op landschapskwaliteiten.

Deze vraag stond centraal in het Alterra-rapport *Multifunctionele Landbouw en Landschap* (Kempenaar et al., 2009). Het antwoord was, zoals zo vaak, dat hangt ervan af. In dit geval van de regio en van de nevenactiviteit. Toch worden er enige meer algemene effecten van multifunctionele landbouw genoemd (Kempenaar et al, 2009, blz 9):

- 1 Multifunctionele landbouw (MLF) zorgt voor activiteit en kleinschalige inrichting op en om het erf;

- 2 een MFL bedrijf presenteert zich nadrukkelijk naar buiten;
- 3 MFL vergroot de toegankelijkheid en beleefbaarheid van het landschap;
- 4 MFL trekt niet-plattelanders het landelijk gebied in;
- 5 soms versterkt MFL het verhaal van het landschap;
- 6 MFL bedrijven zorgen lokaal voor schaalverkleining van het landschap.

Om het regiospecifieke van de impact in beeld te brengen is onderzoek gedaan in vier gebieden in Nederland: in de Gelderse Vallei in het midden van het land, op Walcheren (Zeeland), in Bellingwolde (Oost-Groningen) en in Waterland boven Amsterdam. Dit is gedaan middels interviews en veldwaarnemingen.

De Gelderse Vallei: verbredingsactiviteiten vallen weg tegen de achtergrond van het toch al versnipperde en verrommelde landschap

Verbredingsactiviteiten in de Gelderse Vallei zijn divers. Minicampings, dagrecreatie, verkoop aan huis en zorglandbouw komen in verschillende combinaties en los van elkaar voor. In totaal zijn in de Gelderse Vallei ca. 40 zorgboerderijen te vinden. Verspreid door het gebied liggen verschillende minicampings en ook verkoop aan huis en verwerking van producten komt verspreid over het gebied voor. Waar het gaat om de soort multifunctionaliteit lijkt zich vooralsnog geen specifieke specialisatie af te tekenen op gebiedsniveau.

Het gebied kent door haar geschiedenis veel kleinere bedrijven. Het bedrijf werd opgedeeld over meerdere kinderen. Sommige erven zijn niet meer agrarisch, maar herbergen een loonwerkerbedrijf, loodgietersbedrijf of andere niet-agrarische ondernemingen. Vrijheid en ondernemerschap staan hoog in het vaandel. Veel nevenactiviteit vindt plaats in bestaande (oude) bedrijfsgebouwen. Voor de agrarische activiteit wordt dan vaak een nieuwe schuur gebouwd. Eenmaal begonnen met één verbredingsactiviteit komt er relatief gemakkelijk een tweede, derde etc. bij. Bij circa de helft van de multifunctionele agrariërs blijven de nevenactiviteiten kleinschalig. De andere helft zoekt naar expansie van de verbreding. Zij doen dat eerder door nog verder te diversificeren dan door de oorspronkelijke, succesvolle nevenactiviteit uit te breiden.

Het grote aantal gemeenten in de Gelderse Vallei (20), met elk een eigen bedrijventerreintje en rondweg, draagt bij aan het versnipperde en verrommelde landschapsbeeld. Het zijn vooral nieuwkomers van buiten de agrarische sector die zoeken naar nieuwe marktkansen, en dan met name in de dagrecreatie. Ook de zorglandbouw wordt gedomineerd door nieuwkomers. In sommige situaties neemt de zorginstelling het bedrijf over. Ten slotte, de nabijheid van de vroegere Landbouwuniversiteit (nu Wageningen Universiteit en Researchcentrum - WUR) heeft invloed gehad op het ontstaan van alternatieve agrarische bedrijfspvormen in de regio.

De onderzoekers constateren dat “de multifunctionele landbouw bedrijvigheid niet onderscheidend zichtbaar is in de Gelderse Vallei. Ze valt weg tegen de achtergrond van de diversiteit aan agrarische en niet-agrarische bedrijfsmatige activiteit. (...) De agrarische ondernemers maken creatief gebruik van regelgeving en gaan prat op hun vrijheid. Deze wil om zich te onderscheiden draagt bij aan de diversiteit in bedrijfsuitstraling en bedrijvigheid.” (Kempenaar et al., 2009, blz 54)

Walcheren: verbreding in de recreatief-toeristische sector vergroot de toegankelijkheid en beleefbaarheid van het platteland

Verbreding is hier vooral gerelateerd aan de toeristische sector. Er zijn 170 minicampings op Walcheren en in verschillende vormen vindt verkoop van producten aan huis plaats. Deze ontwikkeling is gestart in de jaren '70 van de vorige eeuw en deze heeft in de jaren '80 en '90 een vlucht genomen. De zorglandbouw is op Walcheren in beperkte mate aanwezig. Er is een klein aantal zorgboerderijen die verschillende klantgroepen bedient.

Ook op Walcheren zijn de landbouwbedrijven van oudsher kleinschalig. Veel bedrijven zijn afhankelijk van neveninkomsten. Voor de meeste zijn dat looninkomsten van buiten het bedrijf, maar een aantal weet zijn inkomen op het bedrijf substantieel aan te vullen, veelal in de recreatieve sector. Dit heeft er echter ook voor gezorgd dat de kleine bedrijven zijn blijven bestaan en dat er weinig tot geen beweging in de grondmarkt zit. Nevenactiviteiten op het bedrijf zijn gekoppeld aan de wens het boerenbedrijf te continueren. Soms om het eigen toekomstperspectief te vergroten, maar grote veranderingen vinden vooral plaats wanneer bedrijfsopvolging aan de orde is. Dan is het ook mogelijk dat de balans doorslaat naar de oorspronkelijke nevenactiviteit: het boeren wordt er bij gedaan. Dan wordt er veelal gekozen voor een zo eenvoudig mogelijk teeltplan, of verhuur van gronden aan de loonwerker.

De verbrede landbouw op Walcheren is sterk gerelateerd aan de toeristische sector, gekoppeld aan de nabijheid van zee en strand. Het badtoerisme kent al een lange geschiedenis aan de kust van Walcheren. De toeristische markt is voor veel agrarische ondernemers dus dichtbij. Vandaar het grote aantal minicampings en verkoop aan huis. Vele borden in het landschap laten zien waar minicampings zitten en waar producten te koop zijn. De minicampings vullen het aanbod van kampeerplaatsen van de reguliere campings aan. Zij zijn aantrekkelijk door hun kleinschaligheid en zijn in de regel goedkoper. Bij de ontwikkeling van minicampings heeft ook een rol gespeeld dat agrarische ondernemers dit van elkaar hebben overgenomen en er verschillende activiteiten in verenigingsverband worden opgepakt. Dit leidde onder meer tot cursussen, gezamenlijke marketing en overleg met overheden en andere partijen.

De onderzoekers concluderen dat de verbredingsactiviteiten op Walcheren vooral de toegankelijkheid en de 'beleefbaarheid' van het gebied hebben vergroot. “Mensen hebben toegang tot het landschap door verblijfsmogelijkheden op boerderijen. Investerings door

multifunctionele landbouwbedrijven in onder meer wandelpaden maken het landschap toegankelijker en bereikbaar. Door de aanleg van de paden kun je wandelend en per fiets op plekken in het landschap komen waar je voorheen niet kon komen. Activiteiten op en om het boerenbedrijf gekoppeld aan de minicamping maken het landschap beleefbaarder. Sommigen daarvan, bijvoorbeeld een fietstocht langs enkele boerenbedrijven, sluiten aan op het verhaal van het landschap. In het geval van de fietstocht krijgen de gasten de achtergrond van het agrarische landschap mee” (Ibid: 57). Er zijn ook fysieke veranderingen ten gevolge van de verbredingsactiviteiten. De ingeplante wallen en singels om de minicampings heen zijn duidelijk zichtbaar in het verder vrij open landschap. De voorwaarden verbonden aan doorontwikkeling van de minicampings levert actief een bijdrage aan de inrichting van het landschap.

Bellingwolde: leegheid zowel zegen als handicap

Het Oost-Groningse lintdorp Bellingwolde ligt op de grens van een zeekleigebied ten noordwesten - het Oldambt - en het Veenkoloniale ontginningslandschap ten zuiden. Het zeekleigebied wordt gekenmerkt door grootschalige openheid, graanteelt en oude statige herenboerderijen. In de 19e en begin 20e eeuw is in deze streek door de herenboeren veel geld verdiend met de graanteelt. Het veenontginningslandschap ten zuidwesten van Bellingwolde wordt gekenmerkt door de rationele rechte verkavelingstructuur en een groter aandeel grasland. Belangrijk kenmerkend onderscheid met het Oldambt is het ontbreken van de bijzondere monumentale boerderijen in dit gebied. Bellingwolde ligt op ca. 50 kilometer van de stad Groningen. Oost-Groningen is een gebied met weinig ruimtedruk. Er is sprake van een krimpende bevolking en verdwijnende voorzieningen. De aanwezigheid van grote, relatief goedkope boerderijen en woonhuizen trekt mensen uit andere delen van het land aan. Deze compenseren echter niet het wegtrekken van met name de jeugd naar de stad en andere delen van Nederland. Opvallend is het grote aantal ateliers en kunstenaars in de omgeving.

Er zijn relatief weinig multifunctionele landbouwbedrijven. Bij een beperkt aantal boerderijen staan onbemande stallen aan de weg waarin producten worden aangeboden en een enkeling verkoopt in een winkeltje aan huis. Eerder is geprobeerd een logistiek netwerk op te zetten voor de verkoop van Westerwoldse producten. Dit is geen groot succes geworden. Een aantal bedrijven doet aan agrarisch natuurbeheer; het gaat vooral om slootkant- en akkerrandenbeheer. Multifunctionele ondernemers zijn slechts beperkt aanwezig in het gebied. Het kleine aantal ondernemers dat zich verbreedt, met name in de toeristisch recreatieve sfeer, pakt dit professioneel en grootschalig aan.

De traditionele Oost-Groningse boerengemeenschap is behoudend. De meeste multifunctionele initiatieven worden genomen door agrarisch ondernemers die elders hun

wortels hebben, bijvoorbeeld in Brabant, Zeeland of Utrecht. Agrarische nieuwkomers komen voornamelijk naar dit gebied vanwege de ruimte en ontwikkelingsmogelijkheden voor de landbouw. De nabijheid van het Duitse achterland biedt hen de mogelijkheid schaalvergroting over de grens voort te zetten. Bij een aantal grote boeren zit nog voldoende (oud) geld om door te kunnen boeren en er is geen financiële aanleiding voor verbreding van activiteiten. In de omgeving van Bellingwolde is het hebben van een baan naast het bedrijf de meest geëigende manier om, wanneer dit nodig is, het inkomen aan te vullen. Multifunctioneel ondernemerschap past het minste bij akkerbouw, die juist hier de dominante agrarische tak is. Als gekozen wordt voor een verbredingsactiviteit dan wordt dit professioneel en grootschalig aangepakt. En met de ambitie deze door te ontwikkelen. Zo wil een ondernemer die dagarrangementen voor groepen aanbiedt het concept als franchise aan ondernemers in andere delen van Nederland gaan aanbieden. De eigenaar van een boerderijcamping heeft de ambitie de boerderij af te bouwen en volledig recreatieondernemer te worden.

Voor Nederlandse begrippen ligt Bellingwolde perifeer ten opzicht van stedelijke gebieden. Ook komen er geen grote drommen toeristen. Dit beperkt de markt voor met name lokale en streekproducten en recreatie en toerisme. Ook het lagere welvaartsniveau beperkt die markt. Verschillende plattelandsprojecten richten zich op het ontwikkelen van toeristisch-recreatieve routes en het aantrekkelijker maken van het landschap voor fiets-, wandel- en ruiterecreatie. Deze ontwikkelingen gaan langzaam maar kunnen het totale gebied in de toekomst aantrekkelijker maken voor toerisme en recreatie.

Eenzijdig staat de leegheid van het land een sterke ontwikkeling van verbreding van de landbouw in de weg, anderzijds biedt het grootschalige karakter van het landschap ondernemers de mogelijkheid hun multifunctionele tak ruim op te zetten. De relatief lage prijzen van grond en gebouwen helpen daarbij.

Waterland: stadse oriëntatie zet keten van verbredingsactiviteiten in gang

Waterland is onderdeel van het Nationaal Landschap Laag Holland, een veenweidegebied ten noorden van Amsterdam, en wordt gekenmerkt door veel sloten, een hoog waterpeil en diep gelegen omliggende droogmakerijen. Het veenweidelandschap heeft door de drassige situatie zo weinig draagkracht dat de oorspronkelijke huizen voornamelijk klein en van hout zijn. De natte gronden zijn ook in de huidige tijd alleen geschikt voor begrazing. Dit polderlandschap buiten de droogmakerijen is van oudsher geen rijke streek. Dit zie je terug in de kleine houten huizen in de dorpen en de typische boerderijvorm: de piramidevormige stolpboerderijen. Alles, van woonhuis tot stal, bevindt zich onder één dak. De weilanden, molens en pittoreske dorpen van Waterland refereren sterk aan het traditionele landschapsbeeld dat buitenlanders (en ook veel stedelingen) van Nederland hebben. De architectuur van

de houtbouw en de traditionele kleuren worden door veel inwoners, veelal afkomstig uit Amsterdam, vooral in de dorpen, omarmd en gekoesterd. Ook nieuwbouw refereert vaak aan die oude vormen. Er bestaat een sterke lobby vanuit de Amsterdamse grachtengordel voor het bevroren van het landschapsbeeld van Waterland zoals dat nu is.

De streek is zo rijk aan water dat het gebied over de weg soms slecht toegankelijk is. Waterland ligt onder de rook van Amsterdam. Alleen de ringweg A10 ligt tussen Waterland en Amsterdam-Noord. Ook van oudsher heeft het gebied een sterke relatie met de stad Amsterdam. Veel boeren hebben in de loop van de tijd een al dan niet tijdelijke baan in de stad Amsterdam ernaast gehad. Ook had de stad belangen in het landelijk gebied ten noorden van het IJ. De inpoldering van de binnenmeren (ondermeer de Purmer en de Beemster) in en om Waterland werd gefinancierd met geld uit de stad, als belegging voor de kapitalen die in de handel waren vergaard.

In Waterland zijn veel verbredingsactiviteiten waar te nemen. Naast agrarisch natuurbeheer, waaraan het merendeel van de agrarische ondernemers deelneemt, is zorglandbouw goed vertegenwoordigd. Dit hangt deels samen met de AWBZ-erkende zorginstelling Landzijde, die fungeert als een koppelstuk tussen een stadse zorgvraag en een agrarisch antwoord daarop. Er zijn circa 100 boerenbedrijven bij Landzijde aangesloten. Daarnaast bestaat nog een handvol grote individueel opererende zorgboerderijen. Ook op het vlak van streekproducten bestaat er een initiatief vergelijkbaar aan Landzijde, Waterland Coöperatief met de merknaam Waterlandse Weelde. Dit is een samenwerkingscontract tussen boeren en een slagerij. Het initiatief heeft echter niet de gehoopte groei doorgemaakt maar is wel al jaren een bij de horeca en horecagroothandel gewaardeerd streekproduct. Met de recente aandacht van Quirijn Bollen en zijn nieuwe supermarktconcept Marqt met vestigingen in Amsterdam en Haarlem is het bedrijf Mijn Boer opgericht dat regionale biologische producten aanbiedt.

Agrotourisme is in Waterland vrij kleinschalig. Verder zijn er in Waterland ook twee boeren die hun agrarisch bedrijf combineren met kinderdagopvang. Tot slot is er in Waterland ook een boer die het uitzicht en de landelijke omgeving aanbiedt als vergaderlocatie in, zoals makelaars dat noemen, het hogere marktsegment. Hij heeft hiervoor een nieuw gebouw neergezet, ingericht als vergaderlocatie.

De bekendheid met agrarisch natuurbeheer maakt de stap naar andere vormen multifunctionele activiteiten relatief gemakkelijk. Agrarisch natuurbeheer - circa 90% van de boeren doet eraan - wordt al bijna niet meer gezien als verbreding maar als normaal onderdeel van de bedrijfsvoering. De nabijheid van de stad en de historische bekendheid met de stad maken de stap om diensten aan te bieden aan die stad klein en gemakkelijk te nemen. Daar komt bij dat de lage melkprijs boeren dwingt om te groeien of om te verbreden.

Zorg en boerenbedrijf combineren blijkt vanuit bedrijfseconomisch oogpunt (verhou-

ding te investeren uren en omzet) soms lastig. Diegene die de zorg levert, kan geen werk op het agrarische bedrijf verzetten en daarnaast levert het pas wat op bij minimaal 4 à 5 zorgcliënten. Constructies als via Landzijde maken de drempel tot zorglandbouw wel lager. Agrarische ondernemers in Waterland hebben weinig op met recreatieve wandelroutes over eigen grond. Een enkeling die dit wel toestaat stuit op onbegrip bij collega boeren. Er is zorg over overlast door honden, verdwaalde wandelaars, hekken die open blijven staan en geparkeerde auto's.

Verbrede landbouw is in Waterland zichtbaar op en om de bedrijfskavel. Een boerenhotel, een vergaderlocatie, een melkhuisje of een kinderopvang laten zich vooral zien door een bord aan de weg, een volle parkeerplaats of een nieuw gebouw. Waterland kent van oudsher veel rommelige boerenerven en veelsoortige kleine opstallen, uit armoede geboren. Deze relatieve achterstand is nu voor de verbrede landbouw een voordeel: het landschap wordt niet ontsierd door megastallen. In nieuwbouw - activiteiten wordt aangesloten bij het traditionele materiaalgebruik en historische vormen en kleuren. Hoewel dus van oudsher rommelig, prikkelen verbredingsactiviteiten de boeren iets aan de inrichting en uitstraling van het erf te doen. Zo ontstaan 'publieksboerderijen' met mooie tuinen, traditionele erfbeplanting, fris geschilderd houtwerk, zitjes op het erf, etc. De extra handen van de zorgcliënten maken soms ook meer dingen mogelijk. In het kielzog van een succesvolle verbreding ontstaat vaak als vanzelf een andere vorm van verbreding. Als er toch al iets met zorg wordt gedaan, kan ook wel een winkel aan huis worden opgezet. Of het initiatief als de Agrizorg klussenbus, een samenwerking met de psychiatrie, die houten damhekken van Nederlands larixhout maakt op boerderijen.

3.3 Anticiperend landschapsbeleid

Waarom verzetten tegen de trend naar specialisatie?

Verbrede of multifunctionele landbouw wordt door velen gezien als redder van de landbouw dan wel de vitaliteit van het platteland. Dit is op z'n minst opmerkelijk omdat het ingaat tegen de al sinds de industriële revolutie voortgaande trend naar specialisatie in de economie. Arbeidsdeling maakt verdergaande professionalisering en schaalvergroting mogelijk en leidt tot verhoging van de arbeidsproductiviteit, de drijvende kracht achter onze welvaarts groei. Ook de landbouw is deze ontwikkeling niet ontlopen: het gemengde boerenbedrijf is in Nederland vrijwel verdwenen. Dus waarom teruggaan naar diversificatie met het gevaar van amateurisme, versnippering en arbeidsproductiviteitsverlies? Waarom zou wel de schoenmaker maar niet de boer zich aan zijn leest moeten houden? Bij de pleitbezorgers van verbrede landbouw zijn twee argumentaties te onderscheiden.

Verbrede landbouw als overlevingsstrategie

De eerste is een bedrijfseconomische. In Nederland, zo gaat de redenering, is de grondgebonden landbouw op termijn niet in staat te blijven concurreren op kostprijs en kwaliteit alleen. Om het hoofd boven water te houden moeten inkomsten uit andere bronnen worden gezocht. Zoals de sigarenboer zijn assortiment heeft moeten uitbreiden met loten, snoepwaren en cadeau-artikelen. Deze gelijkenis is niet toevallig: de tabakszaak is nog een van de weinige gezinsbedrijven in de detailhandel. En de gezinsbedrijfstructuur is nog altijd dominant in de landbouw. Diversificatie is hier een nieuwe overlevingsstrategie. Mogelijkheden voor zo'n diversificatie zijn ruimschoots aanwezig. In de vorm van de zg. groenblauwe diensten en het combineren van landbouw met zorg, horeca, energieopwekking etc. Afstoten van de landbouwtak, specialisatie, is zowel onnodig als onwenselijk, zo gaat de redenering verder. Het is juist die combinatie van produceren met levend materiaal en de dienstverlening die de verbrede landbouw zo uniek en aantrekkelijk maakt. Of deze redenering opgaat, wordt hier niet bediscussieerd. Het gaat ons om de landschappelijke impact van veranderingen in de landbouw, niet om de motieven en verwachtingen achter die veranderingen. Veranderingen ten gevolge van misplaatste redeneringen zijn immers even tastbaar als elke andere¹².

Verbrede landsbouw ter behoud van het agrarisch cultuurlandschap

De andere motivatie is een landschappelijke. Hier gaat het om de inzet van verbrede landbouw als middel tot behoud van het typisch Nederlandse agrarisch cultuurlandschap. Ook hier is het in stand houden van levensvatbare boerenbedrijven cruciaal, maar met als uitdrukkelijk doel daarmee ook de traditionele bijdrage van de landbouw aan landschappelijke kwaliteiten te bewaren, zoals groen, openheid, koeien in de wei, historisch erfgoed, etc. Dus wel (grondgebonden) landbouw maar met heel wat aanvullende eisen. Het stimuleren van verbrede landbouw, als een vorm van anticiperend landschapsbeleid, is hier dus gericht op het tegengaan van een sterke teruggang in agrarisch gebruik van het platteland. Dit roept een aantal vragen op. In de woorden van Kempenaar e.a. (2009: 82-83):

Pleitbezorgers van multifunctionele landbouw menen dat het een noodzakelijke pijler vormt of kan gaan vormen voor het voortbestaan van het landschap in zijn huidige verschijningsvorm. Dat doet de vraag rijzen wat er gebeurd zou zijn met het landschap wanneer er geen multifunctionele landbouw tot ontwikkeling was gekomen? Was het agrarisch grondgebruik uit het gebied verdwenen en had dit geleid tot grote veranderingen in het bestaande landschap? Is de relatief geringe verandering in het landschap misschien de grootste bijdrage van multifunctionele landbouw aan het landschap?

De argumentatie voor verbrede landbouw als redder van het cultuurlandschap gaat uit van een tweetal veronderstellingen.

¹² Dezelfde aanpak is gevolgd in het Katern Klimaatverandering en Klimaatbeleid in deze serie Anticiperend Landschapsbeleid, in het bijzonder waar het beleidsvoornemens betreft.

De eerste is dat andere gebruiksvormen, bijv. natuur, landgoederen, groene woon- en werklandschappen, recreatie, etc., minder landschapskwaliteiten opleveren dan agrarisch gebruik. Deze veronderstelling is in zoverre algemeen houdbaar dat het agrarisch cultuurlandschap inderdaad verloren gaat, en daarmee een stuk historisch erfgoed verdwijnt. Leesbaarheid, oriëntatie, identiteit en geworteldheid zijn landschappelijke waarden die mogelijk in gevaar komen. De veronderstelling is in z'n algemeenheid echter niet houdbaar voor zover het andere landschappelijke kwaliteiten betreft. Ook een golfbaan is groen en open, om maar iets te noemen. Beleid gericht op behoud (en mogelijk ontwikkeling) van die laatste waarden kan ook met het verdwijnen van de landbouw samen gaan. Het is dan wel noodzaak die kwaliteiten van de groene ruimte los te maken van het agrarisch gebruik en dus ook niet in landbouwkundige termen te benoemen (Veeneklaas & Berkhout, 2008). Dus niet het veenweidegebied, maar - bijvoorbeeld - het laagveengebied en de droogmakerijen in het Groene Hart met lage bebouwingsdichtheden en een hoog grondwaterpeil. Het agrarische verleden hoeft daarbij niet vergeten te worden, maar komt tot uiting in aan het gebied toegedichte kwaliteiten, bijv. verkavelingspatroon, openheid, groen gedurende het hele jaar, het stelsel van verbonden sloten en overige waterwegen, nabij stedelijk gebied, et cetera. Maar een aantal kwaliteiten staat los van het agrarisch gebruik (of waren hoogstens een toevallige bijkomstigheid): lage bebouwingsdichtheid met als gevolg relatieve ruimte, rust, stilte en duisternis, recreatiemogelijkheden als toeren, fietsen, wandelen, varen, schaatsen. Deze kwaliteiten kunnen ook worden geleverd door andere gebruiksfuncties dan de landbouw. Deze nieuwe gebruiksfuncties en eventuele functiecombinaties moeten dan beoordeeld worden op hun bijdrage aan die kwaliteiten, de mate waarin nog sprake is van landbouw is van ondergeschikt belang (Veeneklaas, 2006).

De tweede veronderstelling is dat andere gebruiksfuncties de instandhouding van de landschapswaarden van het agrarisch cultuurlandschap veel lastiger of veel duurder kunnen verstrekken dan landbouwbedrijven. Onderzoeksresultaten wijzen in die richting. Er is de laatste jaren veel onderzoek gedaan over agrarisch natuurbeheer, landschapsonderhoud door boeren en het toegankelijker maken van het platteland, de kosten die zich met meebrengt en de bereidwilligheid van agrariërs om mee te doen. En verder over mogelijkheden de agrarische aanbieders van landschapsdiensten te betalen voor hun inkomsten derving in de landbouwproductie of extra te maken kosten. Resultaten van dit onderzoek ondersteunen het landschapsbeleid in enge zin, zoals het subsidiëren van kleine landschapselementen of streekeigen erfbeplanting en monumentenzorg. Het valt daarmee buiten het kader van deze serie katernen, die gaan over de landschappelijke impact van autonome trends en ontwikkelingen op andere beleidsterreinen. Tot dit laatste behoort wel het gemeenschappelijk landbouwbeleid van de Europese Unie.

De inzet van het gemeenschappelijk landbouwbeleid voor landschapsdoelen

In het Europese landbouwbeleid zijn de laatste jaren geleidelijk elementen geslopen van een plattelandsbeleid, en verwacht wordt dat dit na het aflopen van het huidige beleidskader in 2013 nog meer accent gaat krijgen. Het gaat dan om vergoedingen aan boeren voor zg. 'Maatschappelijke prestaties', publieke of semi-publieke diensten (die ook wel onder andere termen worden aangeduid). Onderzoeksinstituten van Wageningen UR sommen in een onlangs verschenen rapport meer dan 200 van dergelijke prestaties op die voor subsidiëring uit het GLB in aanmerking zouden kunnen komen (Westerink, 2009). Twaalf van die maatschappelijke prestaties hebben direct betrekking op landschapsbehoud en -ontwikkeling (in Nederland)¹³:

Compenseer nadelige gevolgen van landschapselementen:

- *Wallhecken*, op Duits initiatief geïnspireerd idee voor onderhoud van houtwallen
- Opbrengstderiving gewas door landschapselementen
- Minder mestplaatsingsruimte door landschapselementen

Historisch erfgoed:

- Historische beplantingsstructuren
- Historische kavelstructuren
- Behoud hegafscheidingen
- Behoud kenmerkende diversiteit, bijv. voorkom dat esgronden worden omgezet in grasland

Verhogen recreatieve aantrekkelijkheid:

- Stimuleren landschappelijk aantrekkelijke landbouwgewassen, bijv. kleurrijke en/of geurende gewassen
- Diversificeren van landbouwgewassen (aantrekkelijker landschap, ook goed voor bodemkwaliteit)
- Verbeteren 'beleefbaarheid'.

Opvallend is dat 'maatschappelijke prestaties' voor landschap slechts zes procent van de totale lijst uitmaken maar toch op zeven plaatsen in de top-20 van meest kansrijke¹⁴ opties fungeren (Kennisonline, april 2010).

- op 3 en 12: 'Landschapsgericht bedrijf' volgens het principe van Boeren voor Natuur (Stortelder et al., 2001);

- op 10: *Wallhecken* (behoud houtwallen);

¹³ De prestaties zijn naar 12 thema's gegroepeerd, waarvan één 'Landschap'. Andere thema's hebben echter ook een belangrijke impact op landschappelijke waarden, m.n. 'Cultuurhistorie' en 'Bedrijfssystemen', en in mindere mate 'Dierenwelzijn'.

¹⁴ 'Meest kansrijk' is bepaald aan de hand van de volgende criteria, in aflopende mate van gewicht: (1) praktische uitvoerbaarheid, waaronder conformiteit aan EU-regelgeving, (2) maatschappelijke behoefte, (3) aanwezigheid van marktfalen en (4) draagvlak bij het aanbod (Westerink, 2009, hst 4 en par. 6.3).

- op 13: Koe in de wei;
- op 16: Behoud van stroomruggen;
- op 20: Opbrengstderiving gewas door landschapselementen.

Anticiperend landschapsbeleid kan in dit geval bestaan uit het bevorderen dat geld uit het EU-landbouwfonds wordt aangewend voor het behoud en de ontwikkeling van landschapswaarden die in Nederland bedreigd en van groot belang zijn. Bescherming en herplant van landschapselementen die sterk de landschapsstructuur en schaal van landschap bepalen, is een voor de hand liggend doelwit.

Bij de herziening van het EU-landbouwbeleid in 2013 zullen criteria worden opgesteld voor steun aan boeren voor zg. probleemgebieden. Een aantal criteria zal voor de Nederlandse boeren niet gelden, zoals extreme koude, hitte, hellingen of laag organisch stofgehalte. Vanuit het oogpunt van anticiperend landschapsbeleid heeft Nederland al aangedrongen op het opnemen van cultuurhistorie als extra criterium (LNV-er Monique Remmers in *Kennisonline*, april 2010). Dit biedt de mogelijkheid om landschapskenmerken als handicap op te voeren, zoals kleine percelen, heggen, houtwallen en solitaire bomen, met hun ongunstige effecten op de landbouwopbrengst.

4 Groot en klein

Naast areaal en soort landbouw (Hst. 2) en de ontplooiing van nevenactiviteiten (Hst. 3), bepalen schaal en intensiteit van de grondgebonden landbouw ook in sterke mate het landschappelijke aanzicht van het platteland. Met intensiteit bedoelen we mate van inzet van externe inputs op het landbouwbedrijf, zoals kunstmest, bestrijdingsmiddelen, veevoer van buiten het bedrijf of brandstof. Hoe intensiever de bedrijfsvoering, hoe hoger de productiviteit per hectare. Hoge intensiteit gaat veelal samen met een zg 'rationele' inrichting van het bedrijf: voor de productie overbodige of hinderlijke zaken, zoals houtwallen, geriefbosjes, overhoekjes, hoogteverschillen of kleine en/of onhandige gevormde kavels, zijn zoveel mogelijk geëlimineerd. De rationele inrichting van het landbouwgebied is het resultaat van de omvangrijke herverkaveling en landinrichting die in de tweede helft van de vorige eeuw over vrijwel het gehele Nederlandse platteland heeft plaatsgevonden.

Naast de voordurende schaalvergroting van de op de wereldmarkt georiënteerde landbouw, is het aandeel van de zeer kleine bedrijven opmerkelijk stabiel gebleven op ongeveer een kwart. Hoewel hun bijdrage in het Bruto Nationaal Product, de uitvoer van landbouwproducten, de milieubelasting en dergelijke marginaal is, en daarom in het algemeen weinig aandacht krijgt in analyses van de Nederlandse landbouw, is hun invloed op het landschap niet onbelangrijk. In dit opzicht is het verschijnsel vergelijkbaar met de verbrede landbouw in het vorige hoofdstuk. Daarom behandelen we in dit hoofdstuk niet alleen 'groot' maar ook 'klein'. Verder zal ook blijken dat juist in het kleine veel landschapskwaliteiten te vinden zijn.

4.1 Groot

4.1.1 De melkveehouderij

Grenzen aan de schaalvergroting

Schaalvergroting in de grondgebonden landbouw, een trend die zich al decennia voltrekt, wordt vrijwel unaniem verwacht zich ook in de toekomst voort te zetten. Toch zijn daar wel kanttekeningen bij te plaatsten, zeker bij de belangrijkste grondgebonden sector in Nederland, de melkveehouderij. Bovendien is er de vraag welke bedrijfsvorm zich gaat ontwikkelen als doorgaande schaalvergroting tegen de grenzen van het gezinsbedrijf oploopt. Die bedrijfsvorm - gezinsbedrijf, maatschap, bedrijsennetwerk, agrarisch ondernemer zonder land in eigendom - kan, naast het geteelde gewas of het te houden vee, ook van belang zijn voor het aanzicht van het agrarische platteland.

Ten aanzien van de melkveehouderij wordt verwacht, onder meer door de Rabobank en het LEI (Rabobank, 2009; Rienks e.a., 2010), dat in 2020 het Nederlandse melkveebedrijf een gemiddelde omvang heeft van 130 tot 200 melkkoeien op 80-150 ha grond en een jaarlijkse melkproductie van 1 tot 2 miljoen kg. Momenteel houdt de gemiddelde melkveehouder 75 melkkoeien (plus 60 stuks jongvee) op 40-45 ha grond met een jaarlijkse melkproductie van zo'n 600.000 kg. Qua omvang wordt dus nog een verdere verdubbeling verwacht in de komende 10 jaar. De vraag is of een bedrijfshoofd met zijn gezin dit nog zonder vast personeel in dienst kan bolwerken. Gezinnen zijn kleiner geworden, de traditionele 'meewerkende echtgenote' heeft vaker een (deeltijd)baan buiten het bedrijf en de vanzelfsprekendheid dat boerenzonen op het bedrijf blijven werken (om later op te volgen) is verminderd. Het verzorgen van vee vergt, anders dan de akkerbouw, een deel persoonlijke aandacht die niet kan worden vervangen door mechanisatie of automatisering.

Het gezinsbedrijf heeft als typerend kenmerken dat arbeid niet in loondienst wordt verricht en het woonhuis, het erf, de bedrijfsgebouwen en de omliggende productiegrond in één hand zijn. De kracht van het gezinsbedrijf zonder vast personeel is dat in tijden van tijdelijke neergang ingeteerd kan worden op beloning van eigen arbeid en eigen vermogen en er geen *out of pocket* uitgaven zijn voor personeel waar eigenlijk te weinig werk voor is. Vaak zijn ook de vaste lasten voor het woonhuis laag. De kwetsbaarheid van het gezinsbedrijf is de (arbeids)grens die het legt aan schaalvergroting en daarmee aan verlaging van de kostprijs per eenheid product.

Nu zijn er verschillende oplossingsrichtingen, met behoud van de structuur van het gezinsbedrijf en zonder. Zo kan men denken aan tweemansbedrijven, of een veel nauwere samenwerking tussen meerdere gezinsbedrijven, met gedeelde productiemiddelen als stallen, melkrobots en opslagcapaciteit. Dit kan ook verder gaan: gezamenlijke inkoop en mogelijk bundeling van de afzet. Vroeger zou men spreken van coöperatieve verbanden; tegenwoordig van netwerken. Maar hier gaat het dan vooral om andere juridische bedrijfsvormen. Bedrijfseconomisch een vernieuwing maar landschappelijk gezien blijven de gevolgen beperkt tot grotere stallen en - wellicht - minder weidegang (om de melkrobots optimaal te benutten).

Boer zonder land

Veel verder gaat een ontwikkeling naar een agrarisch ondernemer zonder land in eigen bezit. Zoals er nog maar weinig cafés door eigenaren zelf worden geëxploiteerd maar veelal in lease worden uitgegeven door bijv. bierbrouwerijen of onroerend goed exploitanten, zo zou de 'Boer zonder land' kunnen opkomen. Veeneklaas en Van der Ploeg beschrijven al in 2000 zo'n ontwikkeling in hun *Trendbreuken in de landbouw*, een rapport opgesteld in

opdracht van het toenmalige Natuurplanbureau ten behoeve van de tweede Natuurverkenning. Zij constateerden toentertijd al dat uitzonderingen waren te zien op het traditionele beeld van het agrarische gezinsbedrijf met eigen of gepachte grond in de directe omgeving: Kortlopende pacht, het leasen van land en melkquotum, veehouders die ver weg grond aankopen om aan de mestnormen te voldoen en bollentelers die grond voor slechts één jaar huren vanwege rotatie-eisen (reizende teelten). Door voortgaande rationalisering zou dit op steeds grotere schaal kunnen gaan optreden, leidend tot een nieuw fenomeen: de *footloose* agrarisch ondernemer. (Veeneklaas & van der Ploeg, blz 22).

Gekoppeld aan het gebrek aan opvolging in de landbouw, een van de randvoorwaarden (maar niet reden!) voor de voortdurende schaalvergroting van de landbouw in Nederland, zou het gebruikelijke beeld van "boerenland in boerenhand" zou wel eens kunnen veranderen. Dit heeft de volgende achtergrond (zie ook Veeneklaas & van der Ploeg, 2000). Rekenend met een marktconforme beloning van arbeid, kapitaal en grond is een investering in een landbouwbedrijf niet erg rendabel. De reden waarom boeren niet massaal stoppen heeft mede te maken met andere geaccepteerde *returns on capital* dan waar een (ongebonden) aandeelhouder in een willekeurig bedrijf genoeg mee zou nemen. Voor de boer vallen beroep, geïnvesteerd vermogen en woonplek samen. Één van deze drie opgeven betekent in de huidige praktijk ook de andere twee verliezen. De reden waarom boerenzonen en -dochters (en schoonzonen) nog steeds bereid zijn om in het bedrijf van (schoon) vader te stappen, heeft veel te maken met de gunstige fiscale behandeling van overname binnen de familie en de mogelijkheid zich geleidelijk in het bedrijf 'in te werken' (via een maatschapconstructie bijv.). Gevolg van een en ander is wel dat intreders van buiten de sector, 'nieuwkomers', zeldzaam zijn.

Vanwege allerlei sociaal-economische, demografische en culturele ontwikkelingen, waar we hier verder niet op ingaan, hebben steeds minder bedrijven een opvolger binnen het bedrijf. Het opgebouwd vermogen bij een gemiddeld bedrijf is door toegenomen kapitaalinzet en gestegen grondprijzen fors toegenomen. Voor toekomstige erfgenamen wordt het steeds aantrekkelijker het bedrijf geheel van de hand te doen, in plaats van laagrendend te laten voortbestaan. Nieuwkomers ontberen de belastingvoordelen van opvolgers en het is voor hen dus zeer kostbaar een volledig bedrijf over te nemen. Andere agrariërs, vooral uitgekochte verplaatsters van elders, zullen een deel van het aanbod opnemen, en zo zullen ook nabijgelegen boerenbedrijven wel willen uitbreiden (dat wil zeggen een deel van de grond willen aankopen). Maar beide potentiële vraagpartijen kunnen het zich niet veroorloven grond en gebouwen als beleggings- en speculatie-object te waarderen (hetgeen een belangrijke reden is voor de prijsstijging), maar moeten het beschouwen als een productiemiddel waarmee mede via de kostprijs op de internationale markten moet worden geconcurrereerd. Stel nu een situatie voor waarbij, nadat de overheid via de Dienst Landelijk Gebied haar slag heeft geslagen voor verwerving ten behoeve van de EHS (die in 2018 min of meer

voltooid zou moeten zijn), het agrarische grondaanbod maar ten dele wordt opgenomen door verplaatsende of uitbreidende andere bedrijven. Betekent dit dat de bodem onder de grondprijs uit valt? Niet noodzakelijkerwijs.

Dit lijkt een gunstig moment voor kapitaalcrachtige organisaties om in de grondmarkt te stappen. Organisaties die geduld kunnen oefenen en die het beleggings- en speculatie-aspect van het nog altijd schaarse goed grond in Nederland naar waarde weten te schatten. Grond is immers in het verleden op termijn geen slechte belegging gebleken. En altijd gloort als mogelijkheid de premie van een bestemmingsverandering die de prijs al snel doet vertienvoudigen. Dergelijke organisaties zullen er zelf weinig voor voelen het land te bewerken (geen zin, geen expertise); ze zullen de grond te huur aanbieden. En dat biedt voor bestaande agrarische ondernemingen een uitweg om door schaalvergroting de kosten per eenheid product te verlagen zonder het rigide en riskante middel van grondaankoop. Men vergelijk dit met de snelle opkomst van de lease-auto. Tevens biedt dit nieuwkomers de mogelijkheid zonder torenhoge investeringen vooraf een agrarisch bedrijf met een zelf te kiezen omvang te beginnen. In de keten ontwikkelen zich dan drie blokken: grootgrondbezitters, agrarisch ondernemers en de afnemers van de landbouwproducten (verwerkende industrie, grootwinkelbedrijven, exporteurs). Combineren we deze ontwikkeling met een specialisatie op melkveehouderij dan zijn in de zuivel vier groepen van actoren te onderscheiden: de zuivelindustrie sluit leveringscontracten af met veehouders (die uitsluitend vee houden, geen grasland); deze veehouders sluiten contracten af met gespecialiseerde ruwvoer- en krachtvoerproducenten (die zelf geen land bezitten, vergelijk loonwerkbedrijven); en deze laatste producenten huren land van de grondbezittende organisaties. In een Europa met vervagende grenzen mag verwacht worden dat dit model niet bij de landgrenzen stopt. Vragers en aanbieders bewegen zich internationaal.

Landschappelijk impact

Het ligt in de rede dat deze ontkoppeling van eigendom ook ruimtelijk leidt tot losmaking van de drie fysieke componenten van het agrarisch gezinsbedrijf: woonhuis + erf, de bedrijfsgebouwen en de grond. Het is monofunctioneel grondgebruik in z'n uiterste vorm: niet alleen betrekking hebbend op één sector maar op slechts op één onderdeel van de productiekolom. Agrarische bedrijfsterreinen waar opslag en eerste verwerking (denk bijv. aan de *upgrading* van ruwvoer) plaatsvindt, kunnen ontstaan in een landschap van uitgestrekte landbouwgronden zonder noemenswaardige bebouwing. Cultuurlandschappen die zijn gevormd door het gezinsbedrijf met een kenmerkende mix van boerderijen, schuren en stallen, erfbeplantingen, houtwallen en open landbouwpercelen daartussen, kunnen op den duur alleen als monument worden behouden; de economische basis eronder verdwijnt. Zoals ook het heidellandschap is vergaan.

Een ander te voorzien gevolg is een grotere mate van wisseling van productierichting. De rem op verandering die voortkomt uit het feit dat elke boer zich heeft gespecialiseerd, vervalt als de grond het ene jaar door het ene bedrijf en het andere jaar door het andere wordt gehuurd. Het vóórkomen van langlopende contracten tussen grondbezitter en agrarisch ondernemer, die voor de grootgrondbezitters lagere transactiekosten met zich meebrengen, kan dit effect overigens verzachten. Wel zou het een voor Nederland ongekende schaalvergroting - vooral in ruw- en krachtvoerproductie - mogelijk maken. Een mooi voorbeeld hoe dit er uit zou kunnen komen te zien, is te vinden in het hoofdstuk *Te hooi en te gras* van Petra Berkhout in de publicatie *Trendverkenningen Nederlandse landbouw* voor de tweede Natuurverkenning (Natuurplanbureau, 2002).

4.1.2 Weidegang

Een verhaal apart is dat over koeien in de wei. Feitelijk heeft dit niet zoveel te maken met schaalvergroting (eerder met rationalisering, automatisering en milieueisen) maar wij behandelen het in deze paragraaf omdat het in het debat vaak gerelateerd wordt aan schaalvergrotingstendensen.

Nu staan nog acht van de tien koeien in de zomerperiode in de wei. De tendens is echter dalend: het percentage dat jaarrond op stal staat is in 10 jaar verdrievoudigd naar 18% (LEI, Agrimonitor, mei 2008). De keuze van de boer om zijn melkkoeien in de zomerperiode de wei in te sturen heeft te maken met milieueisen, de inzet van geautomatiseerde melkinstallaties (melkrobots) en zijn verkavelings situatie van de gronden op z'n bedrijf (LEI, Agrimonitor, maart 2005, sept. 2004 en aug. 2004). Ook speelt een preciezere sturing van de voeding bij het op stal houden een rol.

Bij een enige jaren terug gehouden conferentie georganiseerd door LNV over dit onderwerp werd de verkaveling als belangrijkste probleem voor weidegang genoemd (LEI, Agrimonitor, feb. 2006). Zie ook kader. Contrair tot wat meestal gedacht wordt, loopt de gemiddelde kavelgrootte terug. In 2008 was deze 14% kleiner dan in 1990. Dus terwijl de bedrijfsgrootte gestaag toeneemt, groeit het aantal kavels per bedrijf nog sneller. Ondanks het beleidsdoel in de Nota Ruimte (2006) om landbouwkavels met ten minste 10% te vergroten, is de versnippering toegenomen. De oorzaak hiervan ligt in het feit dat de gronden die uitbreidende bedrijven overnemen van stoppende bedrijven veelal los liggen van de eigen gronden (PBL, 2010, blz. 162).

Meningen van boeren en experts over weidegang

In de zomerperiode loopt ongeveer nog 85% van de koeien in de wei. Een groeiend aantal melkveehouders houdt het melkvee echter het hele jaar op stal. Weidegang wordt door deze ontwikkeling een actueel politiek en maatschappelijk thema. Dit kwam ook tot uiting op een in december 2005 door het ministerie van LNV georganiseerde conferentie over dit onderwerp. Vrijwel tegelijkertijd is in het kader van het LNV-onderzoeksprogramma 'Netwerken Veehouderij' met een groep melkveehouders in het Noordoosten van Overijssel een workshop over weidegang georganiseerd.

Startverklaring

De LNV-conferentie resulteerde in een startverklaring met acties om de weidegang in de melkveehouderij te stimuleren. Eén van de acties is dat de grote zuivelcoöperaties aan de slag gaan met het onderzoeken van de mogelijkheden om 'weidegangmelk' op de markt te brengen. De startverklaring is ondertekend door zes partijen: LTO Nederland, NZO, CBL, Dierenbescherming, Stichting Natuur en Milieu en het ministerie van LNV.

Momenteel belonen twee zuivelcoöperaties weidegang met een hogere melkprijs: Cono en Rouveen geven 0,5 eurocent per liter opslag. Dit krijgt vooralsnog geen navolging bij de grote zuivelcoöperaties, omdat hiervoor het melkgeld herverdeeld moet worden. Deze coöperaties beloofden echter wel om naar mogelijke oplossingen te kijken.

Daarnaast hebben de betrokken partijen afgesproken om het project 'Koe en Wij' te starten, waaraan circa 60 melkveehouders mee gaan doen. Het doel van dit project is het vinden van oplossingen voor knelpunten in de bedrijfsvoering om weidegang aantrekkelijk te houden.

Weidegang in de praktijk

Volgens een adviseur van de GIBO-groep zit weidegang vooral 'tussen de oren'. Veel veehouders denken dat beweiden moeilijker is, maar hebben de kosten daarvan niet voldoende in beeld. Het blijkt dat slim omgaan met weidegang in de praktijk ook geld op kan leveren, bijvoorbeeld door aanpassing van het beweidingssysteem. Zo levert standweiden (beweiding gedurende het hele seizoen op één perceel) ten opzichte van omweiden (beweiding op meerdere percelen) een besparing op van 5 tot 9 uur per duizend liter melk op, afhankelijk van de verkaveling van het bedrijf. Dat is een forse kostenbesparing op de benodigde arbeid op een bedrijf. Ook is winst te behalen bij de vervanging van de koeien. Binnen de groep melkveehouders bleken er grote verschillen te zijn in die vervangingspercentages, wat wederom leidt tot een relatief groot verschil in kosten en omvang van de veestapel. Boeren die hun vee relatief langer aanhouden, hebben relatief minder kosten. Ook bleek er in de groep een grote spreiding in kVEM-opbrengst per hectare grasland te zijn. Op sommige bedrijven wordt met een relatief gezien kleine hoeveelheid extra stikstofgebruik een 70% hogere kVEM-opbrengst behaald. Boeren kunnen in dat geval dus meer koeien houden (en weiden) op hetzelfde areaal grond. Verder wordt voorzichtig geopperd dat melk van grazende koeien gezonder is dan melk van koeien die jaarrond op stal staan. Het zou kunnen dat melk van grazende koeien bijvoorbeeld meer gunstige vetzuren bevat. Onderzoek moet uitwijzen of dat inderdaad het geval is. Als dat zo is, kan 'weidegangmelk' afzonderlijk vermarkt worden.

Problemen en oplossingen

Verkaveling

De grootste belemmering voor beweiding is versnipperde verkaveling van het bedrijf. Is bijvoorbeeld de huiskavel te klein, dan zal het melkvee relatief vaak moeten worden opgestald. Ruilverkaveling, herinrichting en vrijwillige kavelruil gericht op grotere huiskavels is in dat geval ook de meest aangewezen oplossing. Een versoepeling van de eisen voor vrijwillig kavelruil door de overheid kan dit proces ondersteunen. Variëren in de tijdsduur van de beweiding kan ook een oplossing zijn voor boeren die te kleine huiskavels hebben.

Belemmeringen kunnen ook optreden door een verminderde draagkracht van de grond, wat op bepaalde momenten van het jaar opstallen noodzakelijk maakt. Grondverbetering en drainage kunnen hiervoor als oplossing dienen. Verder kan er, met name bij standbeweiding, vertrapping optreden doordat koeien op een beperkt aantal plekken vanaf de huiskavel naar de stal lopen. Flexibele afrastering kan aan deze belemmering tegemoetkomen.

Als positieve punten van weidegang werden genoemd dat beweiding tot minder klauwproblemen en gezonder jongvee leidt.

Arbeid

Vooraf bij relatief grote bedrijven (vanaf circa 800.000 kg melk) is arbeid vaak de beperkende factor. Als de verkaveling van een bedrijf versnipperd is, kan weidegang arbeidstechnisch een belemmering zijn. Grotere koppels koeien moeten dan over langere afstanden worden vervoerd, wat extra arbeidsinzet vergt. Als oplossingen werden hier genoemd elektronisch koeien ophalen, extra drinkbakken in het weiland plaatsen (zodat deze niet verplaatst hoeven te worden), jongvee naar binnen, samenwerking met de burens, standweiden in plaats van omweiden en aanpassing van het afkalfpatroon. Verder kunnen percelen op afstand minder worden bemest omdat deze veelal door jongvee worden beweiden.

Ook kan erover gedacht worden om, zolang de kalveren melk gebruiken, deze bij de koeien te laten weiden. Dit laatste wordt in de praktijk nog niet veel toegepast, maar bij sommige (biologische) boeren begint dit al gebruik te worden.

Voeding

Beweiden kan in principe leiden tot meer verliezen en minder aanbod van gras, waardoor er meer ruw- en krachtvoer aangekocht moet worden. Ook is de voeding bij weidegang minder makkelijk te sturen. Aan de andere kant is het gebruik van vers gras op stam wel aan te bevelen voor de gezondheid van de koeien, zeker als het wat structuurrijker en eiwitrijker is. In dat geval hoeft er ook minder stikstof gestrooid te worden. In dit kader kan ook overwogen worden om producten als tarwe en triticale te gebruiken, indien mogelijk, of een mengkuil van maïs en gras.

Overige suggesties

In de workshop kwamen ook nog een aantal andere suggesties naar voren om weidegang te stimuleren, zoals stallenbouw in het midden van de percelen (minimale afstanden bij opstallen) of een verruiming van de periode van herinzaai van het grasland. Ook zou er gedacht kunnen worden aan aanpassing van het fokbeleid in de richting van hardere, sterkere koeien en minder klauwproblemen.

Conclusie

De conclusie uit de workshop was dat er op het gebied van het behoud van weidegang ook in de bedrijfsvoering zelf nog veel mogelijk is en dat het toekomstbeeld van grote aantallen koeien op stal minder voor de hand ligt dan wellicht gedacht wordt

Bron: LEI, Agri-Monitor, Th. Vogelzang, "Weidegang in de melkveehouderij: veel mogelijkheden", februari 2006 pagina 2/3

Landschappelijk impact

Koeien in de wei hebben een niet onbelangrijke symbolische functie in onze waardering van het platteland. Behalve decoratief en appellerend aan een harmonieus en pastoraal referentiebeeld, vertegenwoordigen zij in de ogen van mensen ook een vorm van dierhouderij die redelijk natuurlijk te noemen is. Dit in tegenstelling tot het houden van grote aantallen hokdieren in de bio-industrie. Waar de hond van waakdier, herder en trekkracht is gepromoveerd tot huisvriend, is het varken en de kip gedegradeerd tot industrieel gehouden productiemiddel dat voer omzet in vlees en eieren. De koe neemt hier een middenpositie in: wel productiedier maar zich natuurlijk gedragend in een min of meer natuurlijk omgeving. En dat geeft toch enige gewetensrust.

Hier vermengen zich landschappelijke argumenten met een afkeer van deze wijze waarop we de laatste decennia boerderijdieren zijn gaan houden. Bij het onderwerp megastallen treedt eenzelfde associatieve reactie op.

4.1.3 'Megastallen'

Schaalvergroting in de intensieve veehouderij gaat gepaard met vergroting van bedrijfsgebouwen, de gevreesde megastallen. Beperking van effect op het landschap kan het eenvoudigst bereikt worden door deze stallen wat verder van de weg neer te zetten. Een stal die driemaal verder van het gezichtspunt staat, heeft een negenmaal geringere visuele impact. Maar ook dan blijft het echter een bovenmaats element in het landschap en daarmee potentieel storend.

Ook bij voorstanders van voortgaande schaalvergroting, op grond van economische, milieutechnische of zelfs dierenwelzijnsredenen, wordt de landschappelijke impact van grote bedrijfsgebouwen in de landbouw als problematisch gezien:

Een terecht bezwaar tegen schaalvergroting is de invloed van grootschalige bedrijven op de omgeving. De omvang met soms drie tot zes hectaren bebouwd oppervlak is moeilijk in te passen in de kleinschalige landschappen van bijvoorbeeld Oost-Nederland. (Herman de Boon en Henk van Latesteijn van Transforum in hun pleidooi van nieuwe grootschalige, gemengde bedrijven bijvoorbeeld op de Tweede Maasvlakte in *De Volkskrant* 17/3/10: "Verbod op schaalvergroting belemmert ontwikkeling van de landbouw".)

Onderzoek naar de mening van de Nederlanders over schaalvergroting laat in z'n algemeenheid een vrij lauwe reacties zien: "Schaalvergroting landbouw voor de meeste Nederlanders geen item" (Nieuwsbrief GroeneRuimte, 12/05/09 op basis van het LEI-onderzoek van Sijtsma, 2009). Wel noemen de respondenten bij twee van de zes de voorwaarden het punt van landschappelijke inpassing:

- Land- en tuinbouwbedrijven moeten passen in het landschap;
- De afwisseling en diversiteit van het landschap moet gewaarborgd zijn.

(De overige voorwaarden hebben betrekking op geografische spreiding, veiligheid, dieren buiten, en transparantie.)

Ook bij burgerprotesten tegen megastallen, zoals recentelijk in Noord Brabant en in Twente klinkt geregeld het argument van landschapsaantasting. De vraag is echter of dit niet een gelegenheidsargument is. Is het verzet tegen megastallen niet zozeer gebaseerd op de landschappelijke impact van deze gebouwen maar vooral ingegeven door onprettige associaties bij de bio-industrie? Om dit te beantwoorden, kunnen we de geuite argumenten niet uitsluitend op *face value* aannemen maar moeten we terug naar het landschapsbelevingsonderzoek.

Dat onderzoek levert een gemengd beeld op over de storendheid van grote nieuwe stallen en schuren (Van der Wulp, 2009). Onderzoek met behulp van gemanipuleerde foto's (waarbij in hetzelfde landschap al dan niet een grote stal is gemonteerd) levert een significante afname op van de waardering van het landschap met zulke stallen. In de rij van twintig landschapontsierende elementen staan grote nieuwe schuren op de zesde plaats. Na snelwegen, bedrijventerreinen, hekken, kassen en campings, maar vóór bijv. hoogspanningsmasten, windturbines of woningen. Werkt men echter met andere enquêtetekniken - 360° panorama foto's waar men op het computerscherm als het ware om zich heen kan kijken, of met interviews in het veld - dan blijkt de grote meerderheid zich niet te storen aan grote stallen of schuren in het agrarisch landschap. Van der Wulp (2009):

Op basis van het onderzoek met foto's werd geconcludeerd dat grote stallen een negatieve invloed hadden en dat nieuwe stallen meer storend werden gevonden dan oude stallen. Grote stallen lijken niet meer storend te zijn in een mooi landschap dan in een minder mooi landschap. En persoonskenmerken lijken niet van invloed te zijn op de impact van grote stallen.

De bevindingen van het deelonderzoek met gemanipuleerde foto's worden *niet* gerepliceerd in het onderzoek in het veld en onderzoek met 360° panoramafoto's. Die laten zien dat als het hele landschap 360° rondom de respondent in het onderzoek wordt betrokken, grote stallen niet storend worden gevonden. Mensen verwachten een grote stal aan te treffen in een agrarisch landschap en storen zich er dus niet aan.

Uit het onderzoek in het veld blijkt dat mensen zich te storen aan een stal als deze erg opvalt, bijvoorbeeld doordat hij een opvallend dak heeft of centraal in het landschap staat. Een respondent die moeite heeft met de bio-industrie stoort zich aan de stal omdat daar grote hoeveelheid varkens gehouden worden. Voor het overige blijken mensen zich niet te storen aan de grootte van de stallen, of de stal oud of nieuw is en in welk landschap hij staat. Bovendien blijkt dat mensen zich niet storen aan geur of geluid geproduceerd in de grote stal.

Hoewel het veldonderzoek beperkt van omvang was, lijken er wel aanwijzingen te zijn dat het verzet tegen megastallen niet alleen gebaseerd is op de landschappelijke impact van deze gebouwen, maar vooral ook te maken heeft met het negatieve imago van de bio-industrie. Ook uit eerder onderzoek bleek dat het hermetische karakter van schuren en stallen - onduidelijk is wat er binnenin gebeurt, soms is zelfs onduidelijk welke dieren er worden gehouden - en algemene bezwaren tegen de grootschalige, industriële intensieve veehouderij zwaarder wegen dan de landschappelijke bezwaren. Twee andere 'voorwaarden' waaronder mensen geen moeite hebben met schaalvergroting in het eerdergenoemde LEI-onderzoek (Sijtsema, 2009) wijzen hier ook op:

Dieren moeten ruimte hebben en naar buiten kunnen;

Het moet voor de burgers transparant/zichtbaar zijn wat er op het agrarische bedrijf gebeurt (kleinere bedrijven worden als transparanter ervaren).

Dit punt van transparantie, waardoor functionele agrarische gebouwen, ook de grote, beter geaccepteerd worden, vinden we ook terug bij een essay van Gé Backus in het kader van de tweede natuurverkenning van het Milieu- en Natuurplanbureau over de intensieve veehouderij (Natuurplanbureau, 2002, hst. *Parels in de Peel*). Hij betreft hierbij kunst als middel om ondoorzichtbaarheid te doorbreken.

Kunst en traditie op het veebedrijf met elkaar verenigen is mogelijk indien we op een juiste wijze rekening houden met de noodzaak tot transparantie. In tegenstelling tot silo's en dergelijke moet het houden van vee zelf transparant zijn. Dit kan door de dieren buiten te houden, of door transparant verantwoording af te leggen over hoe de dieren worden gehouden. Maar voor de opslagruimten en silo's op het bedrijf geldt dat niet. Een silo zou ook best Art Deco kunnen worden beschilderd, in plaats van met groen omgeven. Aldus zou kunst een rol kunnen spelen in het aantrekkelijker maken van intensieve veehouderij door een artistieke regionale identiteit te geven aan bij het bedrijf horende ornamenten als silo's en schuren (bijvoorbeeld Mondriaan-achtige bouw in West Brabant) en siersoorten. De karakteristiek van het landschap is belangrijk voor de bijpassende stijl: bij nieuw (polder)land past iets anders dan bij oud land.

Op het gebied van stalontwerpen is nog een wereld te winnen. De schetsen die opgenomen zijn in dit katern, voortkomend uit het project ALFA-bouw in opdracht van ZLTO geven daar

fraaie voorbeelden van¹⁵. Transparantie, weten welke dieren worden gehouden en onder wat voor omstandigheden, is belangrijk. Daar worden op diverse plaatsen ideeën voor ontwikkeld, zie onderstaand kader voor twee voorbeelden in de melkveehouderij.

Transparante koeienstallen

Uit de Volkskrant, Katern 'Huis' (van verslaggever Marc van den Eerenbeemt):

"De supertent voor koeien

'Je hebt veel meer daglicht binnen', zegt Johan Kamp, melkveehouder (van 110 koeien) in het Drentse Tiendeveen en eigenaar van een serrestal. 'En op warme dagen kan de stal helemaal open. Dan staan de koeien vrijwel buiten.'

De serrestal, ook wel boogstal of tentstal genoemd, is een hightech-alternatief voor de stal van steen. Het is een tentachtige constructie, gemaakt van stalen buizen en doek - een vinding die op den duur het aanzien van het landschap mogelijk verandert. (...)

Bij de welstandcommissies blijken weinig bezwaren te leven tegen de stallen zonder puntdak, die al langer in gebruik zijn in Noord-Amerika. In Nederland zijn er inmiddels enige tientallen serrestallen (rechte wanden en meerdere boogdaken op een rij) neergezet, zegt een woordvoerder van 'Serrestal'-producent ID Agro. Binnenkort zal concurrent Simmerhousing een 40 meter brede boogstal (één grote boog) plaatsen.

Een tentstal is naar schatting 30 tot 40 procent goedkoper dan een traditionele stal. De kelder, met gierafvoer, is net zo duur."

Voor het beperken van ammoniak- en methaan-emissies niet echt ideaal; daarvoor lijkt onderstaand ontwerp meer geschikt.

Van de website van het InnovatieNetwerk (www.innovatienetwerk.org):

De 'koeientuin'

Koeientuin is een uitvloeisel van het project 'Cowfortable' en betreft een nieuw integraal ontwerp-principe voor het huisvesten van melkvee, waarbij de biologische behoeften van de koe en de maatschappelijke waardering de belangrijkste vertrekpunten zijn.

Deze zijn vertaald naar zes ontwerp-principes:

- Buiten = binnen; een zo natuurlijk mogelijke koeienverblijf, compleet met beplanting
- Meer ruimte, comfort en bewegingsvrijheid voor de koe
- In harmonie met de landschappelijke omgeving
- Fraai kijkspel voor burgers; open en toegankelijk
- Concurrerende kostprijs
- Minimale ammoniakemissie

15 Voor nadere informatie zie Illustratieverantwoording aan het eind van dit katern

Deze ontwerpprincipes moeten eraan bijdragen dat de zich ontwikkelende melkveehouderij niet van de samenleving af beweegt, maar juist ernaartoe. Van publieke vervreemding naar publieke attractie.

Een cruciaal onderdeel van 'De Koeientuin' is het vloersysteem, omdat de stal geen ligboxen bevat. Het vloersysteem zou een compost- of zandvloer kunnen zijn. Die vloeren worden inmiddels door Animal Science Group van Wageningen UR getest. Binnen Courage wordt gewerkt aan een kunststofvloer omdat de verwachting is dat daarmee een grotere emissiereductie is te realiseren.

Deze voorbeelden laten zien dat het bij stallen in landschappelijk opzicht niet zozeer gaat om de grootte - 'megastallen' - maar veeleer om het ontwerp.

4.1.4 De akkerbouw

In akkerbouw is de grens aan de arbeidsinzet van het gezinsbedrijf minder een belemmerende factor voor schaalvergroting. Via mechanisatie, automatisering en ingehuurd loonwerk kunnen arbeidspieken worden opgevangen. De grenzen schuilen hier veel meer in de beschikbaarheid en prijzen van landbouwgrond en de te realiseren kavelgrootte. Akkerbouw levert per hectare historisch gezien minder op dan melkveehouderij (om over tuinbouw maar niet te spreken). Dat het nog wat oplevert, heeft vooral te maken met (i) de goede groeiomstandigheden van aardappelen in Nederland en (ii) de prijsondersteuning vanuit de Europese Unie, en dan in het bijzonder die van suikerbietenenteelt. Deze komt over enige jaren te vervallen. Daarmee valt een belangrijke pijler weg onder het rendement van de gebruikelijke rotatie aardappel-suikerbiet-graan (of maïs). Zie verder paragraaf 2.2 over het landbouwareaal.

Schaalvergroting alleen lijkt in de akkerbouw onvoldoende om de concurrentieslag met buitenlandse producenten te overleven. Daarvoor zijn de comparatieve nadelen van Nederland te sterk aanwezig: Nederland is klein en dichtbevolkt en de landbouwgrond in vergelijking met concurrerende producenten hooggeprijsd. Bovendien zijn er, zeker onder de lijn Zwolle-Emmen incl. de IJsselmeerpolders, fysieke grenzen aan de te realiseren kavelgrootte. (Agricola e.a., 2010, figuur 25) Hoge opbrengsten per hectare wegen daar op den duur niet tegen op (ook al omdat in Nederland bij de belangrijkste gewassen de productie al het potentieel maximale nadert). Per saldo wordt dan ook verwacht dat het areaal akkerbouw zal afnemen. Kansrijker lijken de volgende ontwikkelingen:

- Akkerbouw ten dienste van de melkveehouderij, zie par. 4.1.1;

- Specialiseren op (kennisintensieve) productie van uitgangsmaterialen (pootaardappelen, bollen, graszaad, e.d.);
- Akkerbouwmatige tuinbouw, bijv. van grove groenten of sierteelt.
- Akkerbouw als nevenberoep. Door de aard van de werkzaamheden is het niet noodzakelijk 24/7 op het bedrijf aanwezig te zijn. Akkerbouwer laat zich dan ook veel makkelijker combineren met een baan buiten het bedrijf dan veehouder.

Behalve de eerste ontwikkelingsrichting, leidt dit, in termen ruimtegebruik, eerder tot schaalverkleining dan schaalvergroting. De laatste ontwikkeling, akkerbouw als nevenactiviteit, zelfs tot aanzienlijke schaalverkleining tot een zg. Klein bedrijf aan toe, zie de volgende paragraaf.

4.2 Klein

Naast de op de (wereld)markt georiënteerde landbouw en de multifunctionele landbouw, die in de voorgaande paragrafen de revue zijn gepasseerd, kent Nederland ook nog steeds een substantieel aantal kleine bedrijven. Het gaat dan om bedrijven die te klein zijn om een volwaardig inkomen te genereren. Ondanks de generieke trend naar schaalvergroting hebben zich de allerkleinste onder de kleinere bedrijven opmerkelijk goed staande gehouden. Uit de Agri-Monitor van het LEI (maart 2006):

Schaalvergroting staat in de land- en tuinbouw vaak hoog aangeschreven als middel om bedrijven te kunnen voortzetten en de sector concurrerend te laten zijn. De werkelijkheid in de land- en tuinbouw laat echter ook veel kleine bedrijven zien.

Meer dan een kwart van de ongeveer 80.000 bedrijven die de Landbouwtelling registreert, kan als klein worden beschouwd. Deze ruim 20.000 bedrijven hebben een omvang van 3 tot 16 Nge.

De afgelopen 20 jaar is het aandeel van de kleine bedrijven in de totale populatie land- en tuinbouwbedrijven redelijk constant gebleven. Bij een afname van het totale aantal bedrijven van ruim 135.000 in 1985 naar ruim 80.000 in 2005 (...) is de daling van het aantal kleine bedrijven echter beduidend kleiner dan de krimp van de groep bedrijven met een wat grotere omvang, van 16 tot 40 Nge; het aandeel hiervan liep in 20 jaar namelijk terug van bijna 30 naar 17%, terwijl het aandeel van de kleine bedrijven redelijk constant is gebleven.

De ondergrens voor een landbouwbedrijf die in de Landbouwtelling wordt aangehouden is 3 Nederlandse grootte eenheid (Nge). Nge is een maat voor het inkomen en bedraagt circa € 1500/jaar. Wordt er minder inkomen voortgebracht dan geldt het niet langer als landbouwbedrijf, hoewel het nog wel agrarisch kan ogen. Onderscheid kan worden gemaakt tussen echt kleine bedrijven (3-16 Nge), ook wel hobbyboeren genoemd en kleinere bedrijven waar voor een volwaardig inkomen inkomsten van buiten het bedrijf noodzakelijk zijn, ook wel aangeduid met deeltijdboeren.

4.2.1 Deeltijdboeren

Deeltijdboeren komt vaker voor dan veelal wordt gedacht. Tabel 4.1 illustreert dit. In bijna 30% van de gevallen besteedt het bedrijfshoofd meer tijd aan een ander beroep; het aandeel in het inkomen bedraagt, genomen over alle bedrijven dus ook de grote, een kwart. En dit is dan exclusief de niet-agrarische nevenactiviteiten op het landbouwbedrijf, zoals genoemd in het hoofdstuk Multifunctionele landbouw.

Tabel 4.1 Deeltijdboeren en bedrijfsgrootte

Nge-klasse	Bedrijfshoofd besteedt meer tijd aan ander beroep	Aandeel inkomen buiten het landbouwbedrijf, 2005-2007 ^{b)}	Bedrijfshoofd 50+ jaar zonder opvolger
3-16	46%		70%
16-40	50%	65% ^{a)}	58%
40-70	30%	39%	44%
70-100	15%	26%	35%
100-150	10%	16%	33%
150-200	9%	10%	35%
200-300	8%	10%	34%
>300	7%	8%	32%
totaal	29%	25%	49%

a) 3-40 Nge

b) Deze bestaan uit inkomsten uit arbeid van de ondernemers en hun partners, inkomsten uit bezittingen en (sociale) uitkeringen zoals kinderbijslag, AOW of een IOAZ arbeidsongeschiktheidsuitkering.

Bronnen: Alterra, GIAB, 2004; LEI Agri-Monitor, feb. 2009

Het aantal deeltijdboeren is bij 16-40 Nge het hoogst; bij bedrijven boven de 70 Nge neemt het aandeel deeltijdboeren sterk af. De 70 Nge grens wordt vaak genoemd als ondergrens voor bedrijven die op basis van de primaire productie kansrijk zijn voor de toekomst. (70 Nge staat ruwweg gelijk aan een melkveebedrijf van 50 melkkoeien en 32 hectare grond of een akkerbouw bedrijf van 55 hectare.) De bedrijven kleiner dan 70 Nge hebben naast relatief veel nevenberoepers ook veel stoppers en afbouwers, oudere ondernemers zonder opvolger (laatste kolom van tabel 4.1). Ook hier is er een duidelijke knip bij de 70 Nge grens.

Bovenstaande cijfers zeggen iets over de inkomensstructuur van de Nederlandse landbouwbedrijven en over de toekomstperspectieven van die bedrijven, voor de landschappelijk impact is het bestaan van deeltijdboeren van minder direct belang. De bedrijfsvoering

verschilt niet wezenlijk met volletijdsboeren, alleen de schaal waarop is kleiner. De landschappelijke impact van de echt kleine bedrijven is echter in potentie groter.

4.2.2 Hobbyboeren

Werkelijk kleine bedrijven, ook wel aangeduid als 'hobbyboeren', worden gedefinieerd als bedrijven van 3 tot 16 Nge. Hun 'bedrijf' heeft gemiddeld zes hectare grond. Onder de glastuinbouw-, de intensieve veehouderij- en de melkveebedrijven zijn bijna geen kleine bedrijven te vinden. De kleine bedrijven zijn vooral akkerbouwbedrijven, graasdierbedrijven zonder melkvee en 'overige', vaak gemengde bedrijven.

In areaalomschrijving en economisch belang zijn zij niet direct zwaarwegend maar vanuit landschappelijk oogpunt kunnen zij in sommige streken wel beeldbepalend zijn of worden. Volgens het Planbureau voor de Leefomgeving waren in 2007 niet minder dan een kwart van de boeren als 'hobbyboer' aan te merken (www.ruimtemonitor.nl), en dit is in de afgelopen 20 jaar redelijk constant gebleven. Kleine bedrijven zijn zowel in absolute aantallen als relatief gezien vooral in het oosten en zuiden van het land te vinden. Zo kent Brabant volgens de Ruimtemonitor ruim 3500 hobbyboeren en Gelderland, Overijssel en Drenthe samen 5500. Ook Limburg is met elk zo'n anderhalf duizend hobbyboeren bovengemiddeld vertegenwoordigd. In die gebieden beheren zij meer dan 10% van de cultuurgrond.

Zij mogen dan maar 2,5% van de Nederlandse landbouwproductie voortbrengen, en maar 7% van het agrarisch areaal in gebruik hebben, door hun ligging nabij de openbare weg hebben zij wel landschappelijke impact. Die impact werkt via het in gebruik houden van streektypische boerderijen, het houden van verschillende soorten vee en het telen van verschillende gewassen op kleinere percelen. Zij zijn daarmee belangrijk voor de diversiteit in het landschap.

Dergelijke kleine bedrijven worden veelal gerund door iemand met een tweede bron van inkomsten. Zo ontvangt een derde van deze bedrijfseigenaren AOW en is er in de meeste overige gevallen sprake van anderszins arbeidsloos inkomen (pensioen, rentenieren, uitkering) of is er sprake van een baan buitenshuis. Hobbyboeren is als verschijnsel een mengsel van het landelijk gebied als productieruimte en als consumptieruimte. Met een nadruk tot het laatste, waarbij gehechtheid aan de grond, woongenot en de genoegens van het buitenleven en het houden van dieren, de doorslag lijken te geven boven productiemotieven.

Kleine bedrijven en nevenactiviteiten

Vaak wordt verondersteld dat deze kleine bedrijven bij uitstek geschikt zijn voor het ontplooiën van nevenactiviteiten. Dat zij dit ook daadwerkelijk meer dan gemiddeld doen,

daarvoor zijn eigenlijk geen aanwijzingen. Integendeel, de trend naar specialisering en professionalisering, zie het vorige hoofdstuk, maakt het voor grotere, efficiënt gerunde bedrijven eenvoudiger om een rendabele neventak op te zetten. Zij kunnen zich de noodzakelijke investeringen veroorloven, de ontbrekende vakmanschap inhuren en hebben een grotere zg. 'arbeidfilm', dat wil zeggen bredere inzetmogelijkheden van arbeid. Nevenactiviteiten bij kleine bedrijven zullen, net als hun agrarische activiteiten, een sterk hobbymatig karakter hebben. Dus, economisch gezien van weinig belang, maar wel met mogelijk consequenties voor het landschappelijk aanzicht.

4.2.3 De toekomst

Uit het feit dat het aandeel zeer kleine bedrijven oftewel hobbyboeren de laatste decennia constant is gebleven, kan natuurlijk niet worden afgeleid dat dit ook in de toekomst zo zal blijven (en dus met hetzelfde percentage - 3% per jaar - zal teruglopen als het totaal aantal agrarische bedrijven). Wel moet worden geconstateerd dat voor hun voortbestaan andere krachten van invloed zijn dan bij de professionele bedrijven. Demografische ontwikkelingen, woonwensen, grondprijzen en ruimtelijk ordeningsregels en andere wet- en regelgeving zijn hier bepalend voor de toekomstige ontwikkeling. Wereldmarktontwikkelingen, het EU-landbouwbeleid en technologische vindingen, die de toekomst van de landbouw op de middelgrote en grote bedrijven in sterke mate beïnvloeden, hebben hier nauwelijks consequenties.

Al eerder is opgemerkt dat een derde van de bedrijfshoofden van deze kleine bedrijven ouder zijn dan 65. Er is vaak geen opvolger. Bij overlijden kan het bedrijf volledig worden verkocht, eventueel met afsplitsing van het woonhuis, of toch als hobbybedrijf worden voortgezet door de erfgenamen of de nieuwe kopers. In veel gevallen zal bij wisseling van eigenaar grond aan omringende boeren worden verkocht en het agrarisch inkomen tot onder de 3 Nge dalen. Het bedrijf verdwijnt dan uit de Landbouwtelling en het woonhuis, plus mogelijk wat bijgebouwen, krijgt dan primair een woonbestemming of een bestemming als niet-landbouw bedrijf.

De 'plattelandswoning'

Zo'n feitelijke gebruiksverandering gaat overigens niet zonder slag of stoot. Er rust vanuit de ruimtelijke ordening nog een (agrarische) bedrijfsbestemming op. Zolang de hobbyende of gestopte boer er woont, gelden voor de woning mildere milieuregels met betrekking tot stank, luchtkwaliteit en lawaai. Als de woning vrijkomt, door overlijden of verhuizen, blijft de status van bedrijfswoning gelden. Wijziging naar burgerbewoning is vrijwel onmogelijk omdat de nieuwe bestemming de agrarische burens dan in hun mogelijkheden beperkt. De

zaak legaliseren via het bestemmingsplan kan niet vanwege de bezwaren die de omliggende agrarische bedrijven hiertegen zullen maken. Burgers kunnen dus zo'n woning kopen maar er niet in wonen.

Nu al zijn er naar schatting meer dan vijfduizend voormalige boerderijen die hierdoor min of meer onverkoopbaar zijn. Langdurige leegstand en verkrotting dreigen. De omvang van dit verschijnsel lijkt toe te nemen. Een oplossing, die overigens wetswijziging vereist, is de zg. plattelandswoning, zie kader.

CDA-initiatief voor het mogelijk maken van de 'plattelandswoning'

In gemeenten als Sint-Oedenrode en Nederweert komen tientallen gevallen voor [van onverkoopte voormalige boerderijen, FV]. 'Met gedoogsituaties en rechtszaken ontstaat een juridische spaghetti. Een absurde en onwenselijke situatie', aldus CDA Tweede Kamerlid Ruud van Heugten. Daarom overhandigt hij op 12 augustus 2009 aan de burgemeester van Sint-Oedenrode een nota waarin hij met een structurele landelijke oplossing voor dit probleem komt.

In de initiatiefnota stelt Van Heugten voor om in de Wet milieubeheer het begrip "plattelandswoning" te introduceren. Gemeenten kunnen dan in het bestemmingsplan de voormalige boerderij als plattelandswoning bestemmen. Daarmee houdt deze woning voor de wet het karakter van een bedrijfswoning, maar kan er toch door iemand anders in gewoond worden. Ook wordt voorkomen dat er nieuwe bedrijfswoningen of plattelandswoning bijgebouwd worden en het buitengebied onnodig wordt volgebouwd. Maar boeren die willen stoppen kunnen hun bedrijf wel verkopen en zelf in de boerderij blijven wonen, en deze later eventueel voor een reële prijs verkopen. Agrariërs in de buurt hoeven niet meer te vrezen voor hun vergunningen, en gemeenten kunnen knelpunten en problemen in hun buitengebied op maat aanpakken. (Bron: CDA / De Limburger, 12/08/09)

Eind 2009 hebben de Nederlandse Vereniging van Makelaars (NVM), de LTO en toenmalige minister Cramer van VROM zich, met kanttekeningen, positief over dit idee uitgelaten. De minister sprak in dit verband uitdrukkelijk over de noodzaak van maatwerk. De snelheid waarmee de kleine bedrijven aan de onderkant (dat wil zeggen door splitsing van grond en woonhuis en bestemmingsverandering van dat laatste) zullen verdwijnen, wordt direct beïnvloed door dit soort wet- en regelgeving en de lokale invulling ervan.

Bij het bovenstaande is sprake van functieverandering (van gebouwen, grond blijft merendeel agrarisch) maar er zullen uiteraard ook kleine bedrijven voortbestaan in de traditionele takken waar ze sterk vertegenwoordigd zijn, zoals niet-melkvee graasdieren (paarden, schapen, geiten etc.), akkerbouw en gemengde bedrijven. Ook is er een gestage instroom van de bovenkant: afbouwende grotere bedrijven zakken onder de grens van 16 Nge en worden hobbybedrijven. Bij een verwachte halvering van het aantal bedrijven in de komende 20-25 jaar kunnen we zo nogal wat nieuwe toetreders in de categorie 'Kleine

bedrijven' tegemoet zien. Dit naast de uitstroom door hobbyboeren die er definitief mee stoppen of onder de 3 Nge grens terecht komen.

Hoe zal het zich er per saldo ontwikkelen? Anders gezegd, is er ook op termijn voor kleine landbouwbedrijven in Nederland een toekomst? Uit het voorgaande blijkt dat cruciaal hierbij is of de landbouw allianties aan kan gaan met zg. externe arbeidsmarkten, om zo de inkomensbasis te verbreden.

Allianties met externe arbeidsmarkten

Zo'n ontwikkeling zou een trendbreuk betekenen met het verleden (Veeneklaas & Van der Ploeg, 2000). Om dit te illustreren moeten we even teruggaan naar de bedrijfseconomische rationaliteit achter de ontwikkeling die de landbouw sinds de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt.

De na-oorlogse expansie van de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven berustte voor een belangrijk deel op het streven om arbeidsbesparende technologie toe te passen en toch volop werk te houden voor alle gezinsleden met interesse in het boerenberoep. Boeren hielden veelal een zodanige bedrijfsexpansie aan dat het nodig was, ondanks die arbeidsbesparing, toch meer arbeidsuren te maken dan in de samenleving gebruikelijk. De goede gezinsinkomens, in de hoogtijdagen van de Nederlandse agrarische expansie, berustten op een hoge inzet van eigen arbeid en kapitaal waarbij per 'eenheid' (arbeidsuur, eigen bedrijfsvermogen) genoeg werd genomen met een lagere vergoeding dan bij een externe aanwending van arbeid en kapitaal mogelijk zou zijn. Waar de rentabiliteit van de landbouw door een verscherpte concurrentie verder onder druk staat en het niet langer mogelijk is, om allerlei redenen (financieel, fysiek), de vlucht naar voren via voortdurende bedrijfsexpansie toe te passen, moeten andere strategieën worden ontwikkeld om boer te blijven. Een levensdoel dat nog heel wat ondernemers in de agrarische sector aanspreekt.

Boer te zijn en te blijven, vanwege het vrije beroep en het vrije wonen, is zo belangrijk dat zij bereid zijn allianties aan te gaan met externe arbeidsmarkten. Er doemen in de toekomst, meer nog dan nu al het geval is, twee varianten op. In de eerste variant is de breuk met het oude ontwikkelingsmodel nog betrekkelijk (pure eenmansbedrijf, partner verdient extern een aanvaardbaar inkomen). In de tweede variant wordt het beeld bepaald door boeren met een hoofdberoep elders maar met het eigen boerenbedrijf als belangrijkste zingeving van het bestaan. In deze tweede variant worden geen omvangrijke investeringen in bedrijfsontwikkeling gedaan; het is meer een overlevingsstrategie.

In deze trendbreuk gaat het niet zozeer om deze verschijnselen *an sich* (die immers niet nieuw zijn), maar neemt dit semi- en pseudo-agrarisch grondgebruik - eerst in sommige gebieden maar geleidelijk uitbreidend tot grote delen van Nederland - een zodanige vlucht

dat de reguliere, op de wereldmarkt gerichte landbouw wordt weggedrukt. Er worden, gebied na gebied, drempelwaarden overschreden waardoor onoverkomelijke barrières worden opgeworpen voor een rendabele bedrijfsvoering die internationaal kan concurreren. Het gaat dan om het niet meer tolereren van de onvermijdelijke overlast van die landbouw (door het verdwijnen van politiek, bestuurlijk en publiek draagvlak voor de sector), het verdwijnen van voorzieningen in de afnemende en toeleverende industrie en dienstverlening, het blokkeren van schaalvergroting en andere rationalisaties in inrichting en beheer die nodig zijn om de nationale en internationale concurrentie vol te houden¹⁶. Het is dus niet zozeer de verstedelijking of de grondclaims voor natuur, maar een soort interne vijfde colonne die in delen van Nederland de op de wereldmarkt georiënteerde landbouw doet verdwijnen.

Zo'n ontwikkeling kan via verschillende bedrijfsvormen tot stand komen. In onderstaand kader noemen we er twee: het Eenmansbedrijf-plus en het Nevenberoepsbedrijf. Dit is uiteraard niet uitputtend.

Bedrijfsvormen in alliantie met externe arbeidsmarkten

• Het Eenmansbedrijf-plus: Boer maar niet meer alleen afhankelijk van agrarisch inkomen

Hier blijft het hoofdberoep van de laatste arbeidskracht agrariër maar zijn gezin kan 'leven' van externe inkomsten, vaak door andere gezinsleden of uit eigen vermogen of via ander arbeidsloos inkomen). De netto bedrijfsinkomsten kunnen opnieuw in het bedrijf worden geïnvesteerd. Maar met mate: het is zaak de vaste lasten voor de agrarische bedrijfsuitoefening laag te houden. Bij de lage rentabiliteit van de landbouw betekent dit dat er een geleidelijke bedrijfsontwikkeling mogelijk is die het midden houdt tussen de stormachtige ontwikkeling uit het verleden en de overlevingsstrategie hieronder. Het landbouwbedrijf verliest binnen dit perspectief geleidelijk de aansluiting op de ontwikkeling van de internationale landbouw voor zover deze onverminderd in het teken staat van schaalvergroting, intensivering en automatisering.

Bij het zoeken naar goedkope vormen van bedrijfsontwikkeling - goedkoper dan het investeren in kapitaalgoederen en in de aankoop grond - wendt de boer zich ook tot het oppakken van het bedrijfsmatig beheren van natuur en landschap, een functie vervullen in waterberging, energie-opwekking, agro-toerisme of het betaald openstellen van perceelsranden. Activiteiten die ofwel arbeidsintensief zijn ofwel agrarische opbrengstderiving met zich meebrengen. De beperkingen die dit oplegt aan de agrarische productie zijn beter inpasbaar dan bij een bedrijfsvoering waar de modernste kapitaalgoederen worden ingezet om tegen de laagste kostprijs te produceren.

¹⁶ Een goede indicator voor zo'n omslag is het moment dat in het buitengebied de landbouw niet langer de doorslaggevende stem heeft in het waterbeheer (vgl. Waterland of Weerribben/de Wieden).

• **Het Nevenberoepsbedrijf: Grondeigenaar maar geen boer meer van professie**

Hier heeft de eigenaar van agrarische grond een baan buiten de landbouw. Het agrarische bedrijf 'doet hij erbij', maar meer uit liefhebberij dan als primaire bron van inkomsten. Dat betekent een sterke vereenvoudiging van de bedrijfsvoering met eliminatie van arbeidsintensieve productierichtingen (bijv. melkveehouderij) en productietechnieken. Arbeidsextensieve teelten als graan, meerjarige siergewassen, fruit- en houtteelt worden nu ook in kleinschalige vorm aantrekkelijk. Verhuur van grond en bedrijfsgebouwen aan anderen is ook goed denkbaar. Arbeidspieken voor zover die op deze extensieve bedrijven voorkomen worden opgevangen door werk uit te besteden aan loonbedrijven. Dit gebeurt ook nu al op grote schaal om geen investeringen in dure eigen machines te hoeven doen.

In het perspectief waarin nevenberoepslandbouw overheerst (zoals nu bijvoorbeeld in Baden-Württemberg) zijn boeren als beroepsgroep moeilijk aanspreekbaar (bijv. voor agrarisch natuurbeheer). Het is een heterogeen gezelschap dat weliswaar hecht aan het agrarisch bestaan maar die hun hoofden ook hebben bij carrières buiten de landbouw. Echter, incidenteel groeit er vanuit de heterogeniteit van deze semi-boerenstand iets moois op met name doordat externe professionaliteit binnen de landbouw wordt ingezet. Bijvoorbeeld een biologieleraar die op zijn landbouwbedrijf een educatienatuurproject opzet, en iemand uit de zorgsector die zorgt voor vernieuwing binnen het segment zorglandbouw.

Bron: Veeneklaas & Van der Ploeg (2000), *Trendbreuken in de landbouw*, par 4.4.

Landschappelijke impact

Beide bedrijfsvormen, en andere, kunnen in een streek tegelijkertijd optreden. Zij hebben gemeen dat de landbouwsector als economische bedrijfstak duidelijk terugloopt, maar dat dit niet betekent dat agrarisch gebruik van grond in gelijke mate verdwijnt. Wel ondergaat de samenstelling van het agrarisch product een ingrijpende verandering. Arbeidsintensieve activiteiten, waar een min of meer permanente aanwezigheid vereist is (gedurende de dag en in de loop van het jaar), met name dus de intensieve melkveehouderij, is binnen deze bedrijfsvoering moeilijk denkbaar. Akkerbouw, waarbij in piektijden loonwerkers kunnen worden ingeschakeld, wint weer terrein. Hetzelfde geldt voor permanente teelten (boom- en wijngaarden, boomteelt, teelt van siergewassen, kerstbomen). Ander dan puur productievee (gezelschapsdieren) gaan de weiden bevolken: paarden vooral, maar ook schapen, geiten, ganzen, eenden, scharrelvarkens, reeën, herten, kippen op het erf, sierpluimvee, en meer exotische dieren als struisvogels, lama's en kamelen. Ook de rassensamenstelling van het meer op productiegericht vee zal veranderen en meer gevarieerd worden, bijv. diverse rassen vleesrunderen. Verder wordt het esthetisch aspect een punt van overweging: graan in plaats van snijmaïs, hoogstam fruitbomen, bloeiende akkerbouwgewassen als koolzaad, karwij en dergelijke.

Het ligt voor de hand dat zo'n ontwikkeling, vanwege de inkomensverwerving buiten de landbouw, het eerst op zal treden in de min of meer verstedelijkte gebieden in het Westen, het Zuiden en delen van het Oosten van ons land. Maar ook in de Groene Hart, het Rivierengebied, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden zijn volop mogelijkheden van combinaties van landelijk en stedelijk werken. Door ontwikkelingen op het gebied van informatie- en communicatietechnologie (o.m. telewerken), door snellere vervoersverbindingen of via een arbeidsloos inkomen, wordt de eis van relatieve nabijheid van arbeidsplaatsen minder belangrijk (zie ook Veeneklaas & Vader, 2010, *Demografie in de Natuurverkenning* 2011, Hst 5). Ook het noorden van Nederland kan dan ten prooi vallen aan deze ontwikkeling.

4.3 Anticiperend landschapsbeleid

Doorgaande schaalvergroting geen uitgemaakte zaak

Paragraaf 4.1 'Groot' toont uiteenlopende mogelijke ontwikkelingsrichtingen in de belangrijkste grondgebonden sectoren, de melkveehouderij en de akkerbouw. Zowel die naar een welhaast onbegrensde schaalvergroting, bijv. in de melkveehouderij waarbij de veehouder zelf geen land meer bezit of pacht, tot tendensen naar schaalverkleining, bijv. waar zich richt op niche-producten zoals uitgangsmaterialen. Ook paragraaf 4.2 'Klein' nuanceert het beeld van de onstuitbare opmars van de schaalgrootte. Zo is het aandeel zeer kleine bedrijven, ondanks de generieke schaalvergrotingstendens, de afgelopen decennia opmerkelijk stabiel gebleven. En ook voor de toekomst liggen er kansen voor deze kleinschalige landbouw, bijv. via inkomen van buiten het bedrijf.

Bij zo'n verscheidenheid van ontwikkelingsmogelijkheden is het moeilijk een generiek anticiperend landschapsbeleid te formuleren in relatie tot schaalvergroting en -verkleining. Ook al doordat verwacht mag worden dat in verschillende gebieden ook verschillende ontwikkelingen zich zullen voltrekken. Ruwweg kan wel een geografische tweedeling worden onderkend: boven de lijn Zwolle-Emmen, incl. de IJsselmeerpolders zijn er nog ruime mogelijkheden van schaalvergroting, daaronder veel minder. Maar dit is wel een zeer grove scheiding, gebaseerd op bevolkingsdichtheid en fysieke gesteldheid van die twee helften. Daarbinnen is er uiteraard nog veel diversiteit: gebieden veraf of dichtbij de stad, nabij natuurgebieden of niet, gebieden binnen Nationale Landschappen en die daarbuiten, gebieden met een opgave in het waterbeheer en zonder zo'n opgave, etc. etc.

Met betrekking tot schaalvergroting in de landbouw en de impact die dat heeft op landschapswaarden is een eerste noodzakelijke stap te formuleren wat men wil. Via de kernkwaliteiten van de Nationale Landschappen is daar al een begin meegemaakt maar dit zou zich ook moeten uitstrekken tot de andere gebieden. Daarbij moet worden bedacht dat niet

alle landschapswaarden zijn te verenigen. Zo is openheid vaak een bijproduct van schaalvergroting, maar staat dit haaks op het behoud van kleinschalige cultuurlandschappen. Als men landschapsbeleid wil voeren, zal er gekozen moeten worden. Gaat de streekeigenheid voor (dus diversiteit op nationale schaal) of kiest men voor meer algemeen gewaardeerde landschapswaarden zoals een kleinschalig coulisselandschap en een zekere mate van afwisseling in een streek (dus diversiteit op regionale schaal)?

Het kleinschalige agrarische cultuurlandschap gebaat bij handhaving ruimtelijke ordeningsregiem

Op één punt levert de voorgaande analyse wel een algemenere indicatie voor een mogelijk anticiperend landschapsbeleid. Onder het kopje 'Allianties met externe arbeidsmarkten' is aan het eind van paragraaf 4.2 een mogelijke ontwikkeling in de landbouw geschetst waar van geprofiteerd zou kunnen worden als het gaat om behoud en ontwikkeling van het kleinschalige agrarische cultuurlandschap. Zo'n ontwikkeling kan vanuit landschapswaarden aantrekkelijk zijn omdat het agrarische cultuurlandschap, met zijn kwaliteiten, in productief gebruik blijft. Het blijft dus een 'levend' cultuurlandschap (in tegenstelling tot een geconserveerd landschap) met een eigen dynamiek maar wel gestoeld op het verleden. De specifieke landschapswaarden van het kleinschalige agrarische cultuurlandschap blijven behouden of kunnen weer tot ontwikkeling komen, zoals heggen en andere kleine landschapselementen, coulisselandschappen, streekeigen beplantingen en teelten, dieren in de wei, etc. Ook esthetische overwegingen bij de landbouwproductie krijgen weer wat ruimte doordat niet alles is gericht op rationalisatie en winstmaximalisatie.

Een versoepeling van het restrictief ruimtelijk ordeningsbeleid, i.c. het loslaten van het aanwijzen van bestemmingen, lijkt de doodsteek voor een dergelijke ontwikkeling. De bestemmingstitel Landbouw zou daarmee verdwijnen; een restrictie die zowel een verplichting inhoudt (enige vorm van professioneel agrarisch gebruik) als een bescherming biedt (tegen beter renderende gebruiksfuncties). Bij zo'n geliberaliseerd RO-beleid en een onder sterke internationale druk staande landbouw, is het slechts een kwestie van tijd dat de grondgebonden landbouw die niet meer in die concurrentieslag mee kan, het loodje legt (eerst de akkerbouw, dan een flink deel van de melkveehouderij en delen van de tuinbouw). Voor grote delen van Nederland wordt de landbouw dan vervangen door wonen in het groen, wellicht natuurterreinen, extensief tuinieren en ander particulier groenbeheer. Wil men dit niet, met andere woorden wil men het kleinschalig agrarisch cultuurlandschap levend in stand houden, en dreigt een dergelijke liberalisering van het ruimtelijk ordeningsbeleid, dan is anticiperend landschapsbeleid duidelijk op z'n plaats.

Verwijzingen

- Agricola, H., R. Hoefs, A. van Doorn, R. Smidt en J. van Os (2010). *Landbouwwontwikkelingen en landschapseffecten*, WOt-werkdocument, Wageningen.
- Agricola, H.J. & P.H. Vereijken (2004). *Transitie naar niet-agrarisch gebruik van het buitengebied; hoe kunnen gemeenten en provincies erop inspelen?* Alterra rapport 809, Wageningen.
- Agricola, H.J., F.R. Veeneklaas & C.M.L. Hermans (2008). *Waar gebeurt het? Over hot-spotgebieden, transitiegebieden, luwtegebieden en agrarische gebieden*. Alterra-rapport 1622. Wageningen.
- Caron-Flinterman, Francisca, Frans van Alebeek & Daniël de Jong (2010). *Nieuwe diensten in de multifunctionele landbouw*. Livestock Research WUR, rapport 311, Lelystad.
- Cotteleer, G., J. Luijt, J.W. Kuhlman en K.G. Gardebroek (aug. 2007). *Oorzaken en verschillen in grondprijzen. Een hedonische prijsanalyse van de agrarische grondmarkt*. WOt rapport 41, Wageningen.
- DLG (juli 2009). *Grondprijzemonitor 2008*. Ministerie van LNV, Den Haag.
- Ecorys (april 2009). *Verbreiding gevraagd. Verkenning potentiële marktvoorwaarden verbredingsactiviteiten landbouw*. I.s.m. Aequator Groen & Ruimte en Het Verwey-Jonker Instituut. In opdracht van LNV. Rotterdam.
- Haas, W. de, N.P. van der Windt en R. de Boer (1996). *Agribusiness 2030: Meer kennis met minder grond*. Staring Centrum - DLO, Wageningen.
- Kempenaar, A., J. Kruit, P. van der Jagt, J. Westering en L. Heutinck (2009). *Multifunctionele Landbouw en Landschap, Onderzoek naar de invloed van multifunctionele landbouw op het landschap, nu en in de toekomst*. Alterra-rapport 1937, Wageningen.
- Kennisonline (april 2010). "In cultuurhistorisch belangrijk landschap is het lastig boeren", blz 2. WUR, Wageningen.

- Kennisonline (april 2010). "Eerlijke beloning voor diensten boer", blz 3-5. WUR, Wageningen.
- Kuhlman, T., e.a. (juni 2009). *Landbouwperspectieven in Noord-Holland tot 2040. Bouwstenen voor de structuurvisie van de provincie*. LEI-rapport 2009-043. Den Haag.
- LEI (2009), *Landbouw Economisch Bericht 2009*. P. Berkhout en C. van Bruchem (red.), LEI Rapport 2009-047, Den Haag.
- LEI (2004-2008), *Agri-Monitor*. Den Haag.
- J. Jager & W. van Everdingen (feb. 2009). "Kleine bedrijven sterk afhankelijk van inkomsten buiten bedrijf";
- J. Jager (mei 2008). "Is er samenhang tussen saldo en beweidingssysteem melkvee?";
- Kees de Bont en Walter van Everdingen (mrt 2007). "Kleine bedrijven, ze zijn niet weg te denken";
- Th. Vogelzang (feb. 2006). "Weidegang in de melkveehouderij: veel mogelijkheden";
- H. Luesink, W. van Everdingen & M. de Haan (mrt 2005). "Nieuw mestbeleid: koe kan in de wei blijven";
- Kees de Bont & W. van Everdingen (sept. 2004). "Koeien in de wei? Het worden er steeds minder";
- J. Jager & W. van Everdingen (aug. 2004). "Bedrijven met zomerstalvoeding zijn duurder uit".
- Luijt, J., F.R. Veeneklaas, J.W. van der Schans en G.S. Venema (2003). *Ontvlechting van productiewaarde en optiewaarde van landbouwgronden*. LEI-rapport 4.03.01, Den Haag.
- MNP (2007). *Nederland later. Tweede duurzaamheidsverkenning. Deel Fysieke leefomgeving Nederland*. Bilthoven.
- Natuurplanbureau (2002). *Trendverkenningen Nederlandse landbouw*. Onder redactie van C.P.C.M. van der Hamsvoort. Planbureau studies nr 4. Wageningen.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2009). *Natuurbalans 2009*. Bilthoven/Den Haag.

- Planbureau voor de Leefomgeving (2010). *Balans van de leefomgeving 2010*. Den Haag/Bilthoven.
- Rabobank Nederland (2009). *Samenvatting studie Anders Melken. De toekomst van de Nederlandse melkveehouderij*. Utrecht.
- Rienks, W. e.a. (2009). *Grootschalige landbouw in een kleinschalig landschap*. Alterra WUR, Wageningen. Brochure met dezelfde titel van LEI en ROM3D (feb. 2010), ondertitel *Oplossingsrichtingen voor toekomstgerichte grootschalige melkveehouderij uitgewerkt voor het kleinschalige, open veenweidelandschap van Laag Holland*.
- Rijk, P. (april 2008). *Landbouwgronden in Europa. Analyse van en een visie op gewasopbrengsten, bevolking en milieu*. LEI-rapport 2008-004.
- Roest A., e.a. (juni 2010). *Definities en gegevens van multifunctionele landbouw in databestanden*. LEI-nota 10-063. In opdracht van de Taskforce Multifunctionele landbouw. Den Haag.
- Roest A. & A. Schouten (aug. 2009). *Multifunctionele landbouw in de provincie, aantal bedrijven, spreiding en omzet van multifunctionele activiteiten per provincie*. LEI-nota 09-021. Den Haag.
- Roest A., e.a. (april 2009). *Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact*. Achtergrond-document. LEI-rapport 2009-041. In opdracht van de Taskforce multifunctionele landbouw. Den Haag.
- ROM3D (2009). *Landbouwatlas van Nederland*. Samensteller W. Rienks, ROM3D Maatwerk voor het landelijk gebied, Hengevelde.
- Sijtsema, S.J. e.a. (mrt 2009). *Groot, groter, ... duurzaamst!? Percepties van burgers t.a.v. schaalgrootte en schaalvergroting in de agrarische sector*. LEI-nota 09-005, Den Haag.
- Silvis, H.J., et al. (2009). *De agrarische sector in Nederland naar 2020. Perspectieven en onzekerheden*. LEI-rapport 2009-021.

- Stortelder et al. (2001). *De slechtste grond is de beste*. Alterra-rapport 1711. Wageningen.
- Veeneklaas, F.R. & J. Vader (2010). *Demografie in de Natuurverkenning 2011*. WOt werkdocument 194, Wageningen.
- Veeneklaas, F.R. & P. Berkhout (2008). *Synthese. Bevindingen van zeven jaar onderzoek naar vraagstukken van platteland en stad*. Alterra-rapport 1672. Wageningen/ Den Haag.
- Veeneklaas, F.R. (2006). *Voorbeelden van privaate landschapsbeheer zonder landbouw*. Essay in opdracht van het InnovatieNetwerk. Rapport nr. 06.2.122. Utrecht. 34 blz.
- Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders en I.E. Salverda (2006). *Verrommeling in Nederland*. WOt rapport 6, Wageningen.
- Veeneklaas, F.R., B. van der Ploeg (2000). *Trendbreuken in de landbouw*. Werkdocument 2000/11. Alterra en LEI WUR, Wageningen. Ook uitgegeven als Alterra-rapport 113.
- Venema, G. et al. (2009). *Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoeften*. LEI-rapport 2008-076. Den Haag.
- Vereijken, P. (2003). "Zal en mag de landbouw uit Nederland verdwijnen?" in: *Landschap no. 4*, blz 27-34.
- Westerink, J., B.C. Breman, M.J. Smits, F.A.N. van Alebeek, G. Migchels, G. Bakker, M.C. van Amersfoort en R.A.M. Schrijver (2009). *Maatschappelijke prestaties. Meer publieke diensten en minder publieke lasten door de landbouw met behulp van het GLB*. Alterra-rapport 1961, Alterra, LEI, PPO, ASG (alle WUR) en Aequator. Wageningen. Tevens brochure beschikbaar.
- Wulp, N. van der (2009). *Storende elementen in het landschap. Welke, waar en voor wie*. WOt werkdocument 151, Wageningen. Zie ook: Van der Wulp e.a. (2009) *Krassen op het landschap. Over beleving van storende elementen*. WOt-papier nr 1, Wageningen.

Verantwoording

De landbouw is een van de meest onderzochte sectoren van onze samenleving. De aanwezigheid van het omvangrijke onderzoekscomplex Wageningen UR speelt hierbij ongetwijfeld een rol. Nu gaat niet al dat onderzoek over de relatie landbouw en landschap en is het lang niet altijd toekomstgericht, maar omdat we niet alleen de toekomst van de landbouw in Nederland wilde verkennen maar ook de drijvende krachten achter die veranderingen, zijn veel onderzoeksresultaten (zijdelings) toch van belang. Om door deze vele bomen het bos te blijven zien, is aan het begin van het project, in de herfst van 2009, een bijeenkomst gehouden met experts binnen en buiten de WUR. Dit is gedaan via een *zg. Group Decision Room* sessie (waar overigens geen enkele beslissing is genomen). Deelnemers waren Willem Rienks van ROM3D, Herman Eijsackers, voorzitter van de wetenschappelijke adviesraad van de WUR en *Chief Science Officer* van LNV, Hans Hillebrand van Habitura en daarvoor van het InnovatieNetwerk, en mijn Alterra-collega's Bas Pedroli, Tia Hermans, Herman Agricola en Jaap van Os. Hun inbreng was zeer inspirerend en op punten richtinggevend voor het eindresultaat.

Eerdere versies van de hoofdstukken zijn door verschillende van mijn collega's becommentarieerd en van aanvullende informatie voorzien. Daarvoor mijn dank. In het bijzonder wil ik op deze plaats Herman Agricola bedanken. Veel van de conceptteksten zijn door hem becommentarieerd en zijn kennis van het veld en van de vele gegevensbestanden heeft het beeld van heden en verleden van de Nederlandse landbouw zeker aangescherpt. Waar het over de toekomst gaat, zijn alle interpretaties en inschattingen uiteraard voor mijn verantwoording.

Het onderzoek is gefinancierd door het ministerie van LNV in het kader van het Beleidsondersteunend Onderzoek in het cluster Vitaal Landelijk Gebied. Het uitgevoerd in de periode augustus 2009 - oktober 2010.

Frank Veeneklaas
Alterra, Centrum Landschap
oktober 2010

Illustratieverantwoording

De illustraties in deze publicatie zijn ontleend aan het project ALFA-bouw dat tot doel heeft inspirerende concepten voor stallen te ontwerpen. Opdrachtgever is ZLTO met als medefinanciers NCB ontwikkeling en de Provincie Noord-Brabant. Diverse ontwerpers hebben meegewerkt aan dit project. Er is ook een 'inspiratieboek' uitgegeven (ZLTO, dec. 2008, 188 blz.). Daarin wordt de afkorting A.L.F.A. toegelicht: Agrarisch nut, Landschappelijk inpassing, Functioneel gebruik en Architectonische beeldkwaliteit. Het bedoelt hiermee een hedendaagse invulling te geven aan duurzaamheid, economie, functionaliteit en kwaliteit. Voor meer informatie zie www.zlto.nl/alfabouw.

Met dank aan Mark de Jong, Specialist Communicatie, ZLTO.

- hst 1. ALFA-bouw. "Terp". Architectenbureau De Twee Snoeken.
- hst 2. ALFA-bouw. "Ovale stal". De Beer & Overboom Architecten.
- hst 3. ALFA-bouw. "Multifunctioneel". Agel Adviseurs.
- hst 4. ALFA-bouw. "Buitenverblijf koeien". Agel Adviseurs.

Colofon

auteurs

F.R. Veeneklaas, Alterra, Wageningen UR

Vormgeving

TasT, projecten voor tastbaar erfgoed, Hollandsche Rading

Papier

Omslag: constellation snow e50 arpa 350 grams

binnenwerk: pioneer offset hoogwit 110 grams

font

ITC Franklin Gothic

Druk

De Groot Drukkerij bv, Goudriaan